

Univerzita Pardubice

Fakulta filozofická

Zlo mimo zlo: Banalita lidské situace a pojem zla

Diplomová práce

2024

Bc. Monika Melzerová

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2022/2023

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Bc. Monika Melzerová**
Osobní číslo: **H22281**
Studijní program: **N0223A100011 Filosofie**
Téma práce: **Zlo mimo zlo: Banalita lidské situace a pojem zla**
Zadávající katedra: **Katedra filosofie a religionistiky**

Zásady pro vypracování

Cílem klasifikační práce je podat analýzu fenoménu zla z etického hlediska. Text bude zaměřen zejména na rozbor problematiky v kontextu toho, co lze nazývat zlo prováděné "běžnými lidmi", potažmo zla přítomného v situacích každodenního života. Ústřední pojem bude zároveň vřazen do širšího rámce okruhu morálních tématik, jež jsou s centrální výzkumnou otázkou spjaty, např. vztah jedince k osobní odpovědnosti, reakce na morální dilemata, bezmoc, moc a její zneužívání, role individua ve společnosti apod. Práce se bude opírat mimo jiné o termín "banalita zla", jež poprvé použila Hannah Arendtová ve své knize Eichmann v Jeruzalémě.

Rozsah pracovní zprávy:

Rozsah grafických prací:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Přeložil Martin Palouš. Praha: OIKOYMENH, 2019. Knižovna politického myšlení. ISBN 978-80-7298-367-4.

Calder, Todd. "The Concept of Evil", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition), Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.).

Gaita, Raimond. *A Common Humanity: Thinking About Love & Truth & Justice*. Abingdon, Oxon: Routledge, 2002. ISBN 978-0-415-24114-4.

Goldberg, Zachary. J. A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation. In: *The Journal of Value Inquiry*, vol. 53, p. 33–53, 2019.

Goldberg, Zachary J. *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*. New York: Routledge, 2021. ISBN 9780367894023.

Pía Lara, María (ed.). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. University of California Press, 2001. ISBN 9780520226340.

Vedoucí diplomové práce:

Mgr. Kamila Pacovská, Ph.D.

Katedra filosofie a religionistiky

Datum zadání diplomové práce: **31. března 2023**

Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2024**

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.

děkan

Mgr. Ondřej Krása, Ph.D.

vedoucí katedry

Prohlašuji:

Práci s názvem „Zlo mimo zlo: Banalita lidské situace a pojem zla“ jsem vypracovala samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využila, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byla jsem seznámena s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnicí Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 30. března 2024

Monika Melzerová v. r.

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě bych ráda poděkovala paní Mgr. Kamile Pacovské, Ph.D., která mi nejenom představila novou, velmi zajímavou tematiku filozofického zkoumání, ale také mi po celou dobu psaní této práce poskytovala konstruktivní, dobře mířenou kritiku a dále pak nesmírně hodnotné rady, jejichž uplatnění hluboce přesahuje hranice této práce, čehož si nesmírně vážím.

ANOTACE

Klasifikační práce si klade za cíl rozebrat fenomén morálního zla z etického hlediska. První kapitola textu čtenáři představuje výběr zásadních etických teorií zla, jejich klady a zápory. Druhá kapitola se zaměřuje na problematiku radikálního a banálního zla. Nejprve je podáván stručný popis chápání radikálního zla u Immanuela Kanta a následně se překračuje k posunutému pojetí Hannah Arendtové, u níž je radikální zlo spjato se zlem banálním. Třetí a poslední kapitola pak rozebírá situační zlo z hlediska vybraných behaviorálních „experimentů“ s ohledem na kapitoly předchozí.

KLÍČOVÁ SLOVA

moderní teorie zla; radikální a banální zlo u Arendtové; Milgramova studie poslušnosti; Elliott „Blue Eyes, Brown Eyes“; Abramović „Rhythm 0“; situacionismus a behaviorální experimenty

TITLE

Evil beyond Evil: The Banality of Human Condition and the Concept of Evil

ANNOTATION

The classification work aims to analyze the phenomenon of moral evil from an ethical point of view. The first chapter of the text introduces the reader to a selection of fundamental ethical theories of evil, their pros and cons. The second chapter focuses on the issue of radical and banal evil. Firstly, a brief description of Immanuel Kant's understanding of radical evil is presented, and then it moves on to Hannah Arendt's shifted conception, in which radical evil is linked to banal evil. The third and final chapter then discusses situational evil in terms of selected behavioural „experiments“ with respect to the previous chapters.

KEYWORDS

contemporary theories of evil; Arendt on the radical and banal evil; Milgram's study of obedience; Elliott „Blue Eyes, Brown Eyes“; Abramović „Rhythm 0“, situationism and behavioral experiments

Obsah

Úvod	8
1 Teorie zla	11
1.1. Zlo je extrémním poškozením oběti (Naïve Harm Account)	12
1.1.1. Kritika „Naïve Harm Account“	13
1.2. Pojetí zla založené na pachateli (Perpetrator Account)	15
1.2.1. Hillel Steiner a důraz na sadismus.....	15
1.2.2. Kritika Raimonda Gaity skrze nedostatečné uvědomění.....	16
1.2.3. Zlo pro zlo jako motiv Roye. W. Perretta	17
1.3. Kombinace apelu na postavu pachatele a extrémního poškození oběti (Nuanced Harm Account)	19
1.3.1. Claudie Card, perspektiva oběti a síla odpuštění.....	19
1.3.2. Komplexní přístup Paula Formosy	21
1.4. Zlo závisí na asymetrickém vztahu mezi poškozovatelem a poškozeným	22
1.4.1. Zneužití moci u Zachary J. Goldberga	22
1.4.2. Kritika Goldbergova přístupu	23
1.5. Špatnost, chyba, omyl	25
1.5.1. Špatnost	26
1.5.2. Chyba.....	26
1.5.3. Omyl.....	27
1.6. Zlo z donucení	27
1.7. Pasivní zlo	28
2 Kořeny zla radikálního a zla banálního	31
2.1. Pojetí radikálního zla u Immanuela Kanta	33
2.2. Pojetí radikálního a banálního zla u Hannah Arendtové	35
2.2.1. Pojetí radikálního zla	35
2.2.2. Pojetí banálního zla	36
2.2.3. Shrnutí pojetí radikálního a banálního zla u Arendtové.....	41
3. Zlo mimo zlo: Lidská křehkost jako brána ke zlu	45
3.1. Milgramova studie poslušnosti jako ukázka zla na rozkaz?.....	45
3.2. „Blue Eyes, Brown Eyes“ – Co se o zlu můžeme dozvědět od dětí?	49
3.3. Rhythm 0 – kam až jsme ochotni zajít za absolutní svobody?	52
Závěr	59
Bibliografie	61

Úvod

Tématem této práce je filozofická analýza pojmu zla. Když mluvíme o zlu, činíme tak obvykle na pozadí mnoha různorodých příkladů jednání, které chápeme jako z morálního hlediska překračující meze něčeho, co je „pouze“ špatné. Obvykle máme na mysli vraždy, terorismus, sexuální násilí, týrání, mučení a jiné druhy těžkého poškozování páchaného zpravidla záměrně. V dnešní době si tento fenomén častokrát spojujeme také s událostmi dvacátého století, jež bylo v dobách světových válek přesyceno válečnými zločiny a bezprecedentním případem genocidy. Právě tato doba významným způsobem posunula hranice toho, kam až může zlo zajít a jakých do té doby nevídaných podob může nabýt. Tyto nové možnosti zla se přirozeně nesou až do dnešních dní a z toho důvodu se bude obsah textu pohybovat spíše v mezích současné filozofie.

Na fenomén zla se dá nahlížet z různých perspektiv. Můžeme zvolit hledisko metafyzické a ptát se, zda má zlo jako jev svůj vlastní pozitivní obsah, anebo zda se jedná pouze o absenci dobra. Případně se na něj můžeme dívat prizmatem teologie a položit si otázku o teodiceji. Nás však bude zajímat pouze a výhradně pohled etiky, tj. budeme se zabývat zlem, jež je působené člověkem a to, pro potřeby této práce, výhradně na druhém člověku.

Jakmile se ve filozofickém zkoumání ponoříme do motivu zla, narazíme na dva druhy konceptů. První pracuje s myšlenkou, že zlo je cokoli, co dostatečným způsobem někoho poškozuje, přičemž poškozujícím zde může být libovolné jsoucní. Mluvíme tu obecně o celé přírodě, do níž spadají lidé, zvířata, přírodní živly a další. V rámci tohoto konceptu pak rozlišujeme mezi přírodním a morálním zlem. Přírodním zlem rozumíme kupříkladu přírodní katastrofy, např. mluvíme o povodních, sesuvech půdy, vulkanické erupci apod. Morálním zlem pak máme na mysli ty druhy zla, které vznikly aktivním přičiněním morálního jednatelce, tedy člověka. Druhý koncept je pak zaměřen výrazně úžeji a za zlo považuje jen uvedené morální zlo.¹ Naše etické tázání bude zaměřeno striktně a pouze na toto morální zlo.

Práce si klade za cíl zodpovědět dvě různé, avšak vzájemně velmi úzce propojené otázky. První se týká dostatečnosti novodobých teorií, jež se snaží nalézt vhodnou definici toho co je to zlo, a jaké podmínky musí nějaká událost splňovat, abychom ji za zlou považovali. Konkrétně se ptá po nutné míře a povaze poškození, záměrech pachatele, jeho

¹ Calder, Todd. "The Concept of Evil". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.).

povaze...Zabývá se požadavkem přítomnosti uvědomění pachatele, že daný skutek je zlem. Dále pak tím, zda je každé zlo výsledkem svobodné volby apod. Skutečnost, že v současnosti stále hledáme plauzibilní teorii zla, nasvědčuje tomu, že existuje nějaký problém, který nám tyto snahy ztěžuje. Prvním cílem práce tedy bude identifikace tohoto problému. Druhá otázka nás pak hlouběji zavede k jádru oné komplikace a pokusí se zavést diskuzi na s problémem spjaté téma - nakolik je zlo závislé na okolním prostředí. Při tom se dotkne problematiky situačního zla.

Práce se dělí do tří oddílů. První kapitola představí nejvýznamnější současné anglosaské teorie, které se snaží s pojmem zla vyrovnat, a základní problémy, jenž se s otázkou ohledně zla pojí. Jak uvidíme, každá z předkládaných teorií má své silné a slabé stránky. Problém jejich plauzibility bude spjatý s existencí radikálního zla, jež je naplňováno skrze zlo banální. Práce bude vycházet z toho pojetí těchto pojmů, které zavedla Hannah Arendtová. Ta chápe radikální zlo jako extrémní podobu zla, která přesahuje obvyklé případy zla, zatímco banálním zlem má na mysli masovou účast na zlu, jež je uskutečňována převážně zprostředkovaně a za jiným účelem než páchat zlo. Tyto dva fenomény do debaty o zlu přináší významný konflikt. Ten se týká jak představy o typickém charakteru, motivu a úmyslu vykonavatele zla a jeho vztahu k oběti, tak i povahy zlého činu samotného.

Význam radikálního a banálního zla je pro naše chápání zla jako celku natolik významný, že jim bude věnována celá druhá kapitola práce. Vzhledem k tomu, že tyto jevy jsou nejčastěji spojovány se jménem Immanuela Kanta a již zmíněné Arendtové, bude tento druhý oddíl zaměřen na pojetí právě těchto filozofů.

Existence banálního zla nám nevyhnutelně předkládá otázku o tom, nakolik je člověk morálně dobré nebo neutrální povahy ochoten podřídit se rozkazu či davové atmosféře a spáchat zlo, kterého by jinak nebyl schopen a ke kterému by nebyl ani ochoten. Pro tuto otázku práce ve své třetí kapitole obrátí pozornost k vybraným behaviorálním „experimentům“, z jejichž empirických poznatků se pokusí vyabstrahovat nutné odpovědi. Na tyto pokusy se váže přístup situační etiky, která věří, že jednání člověka je převážně ovlivněno jeho prostředím. Toto přesvědčení a výsledky některých studií jsou problémem pro např. etiku ctnosti, dle které by skutečně ctnostný člověk neměl ve svých morálních volbách podléhat vlivu okolí. Cílem této kapitoly tedy bude prozkoumat vybrané pokusy a pokusit se popsat vztah mezi ochotou páchat zlo a prostředím člověka, které se zdá být kritickou součástí mj. banálního zla.

Název práce zní „Zlo mimo zlo: Banalita lidské situace a pojem zla“. Co se tento název snaží sdělit je spjato s přístupem práce k problematice zla. „Zlo mimo zlo“ odkazuje na palčivý úkaz, jenž bude v následujících úsecích textu čím dál tím viditelnější, a to že člověk nemusí páchat zlo čistě z touhy někoho poškodit – byť tato intuice se nám zdá být při snaze významově uchopit zlo nejpřirozenější – ale jeho motivace mohou oscilovat od pouhého přání po zabezpečení sebe a svých nejbližších, přes snahy nevyčnívat z davu, až ke zcela pomýlené představě o tom, že zlo je nutným a omluvitelným nástrojem pro tvorbu lepšího a harmoničtějšího světa. „Banalita lidské situace“ pak referuje k poznatkům převážně poslední části práce, která se snaží zlo ukázat v situacích, jež svojí povahou nejsou obrazem racionálně neuchopitelných zásahů démonických sil, ale naopak pochopitelným a zdůvodnitelným prostorem svobodného lidského jednání.

1 Teorie zla

Pokládáme-li si zběžně otázku „co je to zlo?“, nebývá složité dojít jisté intuitivní odpovědi. Zlo je nejvyšší stupeň špatného. Tak absolutní absence dobra, že ji nelze považovat za jednoduše nějakou chybu lidského úsudku, či nešťastnou náhodu. Záměrné, závažné poškození člověka (anebo i jiných živých tvorů) druhým. Něco, co páchají lidé postižení antisociálními poruchami či jiné sadistické bestie. Anebo i „jen“ to, co do vztahu přinášejí toxičtí a násilní partneři, jež pak nazýváme „zlými lidmi“. To, co ve zvrácené kráse Shakespeare vyličil v portrétu Jaga či Lady Macbeth, co filmové plátno zachytilo v charakteru Iva Scara. To, co světu předvedli císaři Kaligula a Nero, car Ivan Hrozný, sexuální predátor a vrah Theodore Bundy či sériový vrah a kanibal Jeffrey Dahmer. To, co pro mnohé ztělesňují organizace jako Al-Kaída, SS a Einsatzgruppen, anebo to, co v nás rezonuje, slyšíme-li pojmy „mafie“ a „jakuza“.

Když mluvíme o zlu, představujeme si něco, co přesahuje hranice, při kterých bychom řekli, že událost byla jen velmi špatnou zkušeností. Zlo je superlativní termín, jehož užíváme při snaze popsat specificky negativní události, které nás šokují do morku kostí. Nicméně jakmile zajdeme za oblast laické interpretace, zjistíme, že vymezit tento termín je nesmírně náročné. Co je pouze špatné a co už je zlé? Můžeme ospravedlnitelně někoho označit za zlého člověka? Anebo je na místě říci, že daný jedinec se „jen“ dopustil něčeho zlého? A je vůbec možné chápat zlo jednoduše jako opak dobra?

V této kapitole bych se ráda věnovala představení několika nejvlivnějších etických teorií, jež se s pojmem zla snaží intelektuálně vyrovnat. Existuje více způsobů, jak ke klasifikaci přistupovat. Bylo by možné postupovat dle důrazu na příslušné osoby, jež ve zlém činu hrají roli. V tomto případě bychom přistupovali spíše z hlediska morální psychologie.² To znamená, že bychom rozřazovali dle toho, zda se teorie zaměřuje primárně na povahu, úmysl a motivy pachatele (viz např. Steiner, Gaita, Perrett), či na postavu oběti a na její roli (viz např. Card), popřípadě bychom vymezili ty teorie, kde se pohledy propojují (viz např. Goldberg), a ty, které přikládají i pohled okolí (viz např. Formosa). Jiným způsobem kategorizace by mohla být snaha popsat povahu samotného aktu zla. Tedy že bychom k teoriím přistupovali zejména z hlediska toho, jak se staví ke vztahu mezi zlem (a popř.

² Goldberg, Zachary. J. (2019). „A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation“. *The Journal of Value Inquiry*, vol. 53, s. 33–53, s. 41–42.

dobrem) a špatností a pokusili bychom se charakterizovat to, co mají společné, a to, co je naopak odlišuje. Tento druhý přístup k pojmu zla bude do jisté míry prakticky předveden v podkapitole 1.5. „Špatnost, chyba, omyl“, nicméně nebude aplikován na popisované teorie. S prvním způsobem kategorizace nebude zcela doslovně pracováno z toho důvodu, že jeho vymezování považuji za příliš ostré a vpsledku každý v práci zmiňovaný autor nějakým způsobem pracuje se všemi do aktu zapojenými osobami. Jak ovšem uvidíme, výsledné dělení bude tento způsob těsně následovat, byť není zcela totožné.

V upřednostněném způsobu kategorizace budu sledovat linku podnětné knihy Zachary J. Goldberga. Je vhodné brát v potaz, že jen málokterý myslitel zastává přístup, jenž by šel jednoznačně zařadit do pouze jedné z Goldbergem prezentovaných kategorií a rozdělení je opět tedy pouze orientační. První bude prezentován laický přístup ke zlu, jenž nelze příliš považovat za filozofický, ale přesto v něm lze spatřovat určitou hodnotu. Druhá podkapitola bude sledovat velmi frekventovaný akcent na postavu pachatele. Třetí podkapitola se zaměří na kombinaci komplexu pachatel-oběť. Poslední, čtvrtá podkapitola pak bude věnována dynamickému vztahu mezi do aktu zapojenými figurami.

Mimo deskripci přístupů k popisu zla na příkladu konkrétních teorií se kapitola bude dále zaměřovat na vztah mezi špatností, chybou a omylem jako kontrastu ke zlu (kapitola 1.5.). Následně budou vyloženy dvě specifické kategorie zla. Jmenovitě „zlo z donucení“, jež bude pojednávat o hraničních situacích, kde lze už jen s velkými obtížemi posuzovat, zda akt spadá pod pojem zla či nikoli (kapitola 1.6.). Druhá kategorie pak bude pojednávat o pasivní podobě zla (kapitola 1.7.).

1.1. Zlo je extrémním poškozením oběti (Naïve Harm Account)

Jedna z nejvíce přirozených, ovšem poměrně zjednodušujících teorií představuje zlo jako pojmenování události, která přinesla postiženým mimořádně vysokou míru poškození.³ Sleduje konsekvencialistickou linku, kdy je čin tím zlejší, čím více poškození přinesl.⁴ Předpokládám, že daný čin je porovnáván s běžnou zkušeností jedince a na základě disparity je mu udělováno adjektivum „zlý“. Kupříkladu si vezměme potenciální poškození vzniklé krádeží a postavme ji vedle poškození, jež by mohlo odpovídat fyzickému násilí. Anebo porovnejme harmonické manželství s tím, které je doprovázeno verbálním týráním. Je velmi jednoduché rozhodnout, která část ve dvojicích je „zlejší“. Posuzovatel jednoduše porovnává

³ Goldberg, Zachary J. (2021). *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*. New York. Routledge, s. 41–42.

⁴ Tamtéž, s. 42.

vlastní zkušenost ve světle zastávaných hodnot s posuzovanou událostí. Proto je, jak se domnívám, natolik běžné, že dlouhodobě traumatizované oběti nevnímají své zkušenosti jako natolik hrozné. Část přístupu oběti ke svému poškození a jeho banalizace mohou být vnímány jako obranný mechanismus. Další část však docela jistě odpovídá zvyku. Častokrát je nešťastně složité pochopit, nakolik bylo dané prostředí poškozující, pakliže v něm jedinec setrval natolik dlouho, že se pro něj stalo něčím standardním.

Tento přístup ke zlu je velmi intuitivní. Jestliže pozorované utrpení převyšuje osobní standard pro to, co je považováno za snesitelné, pak jej posuzovatel označí jako „zlo“. Goldberg tuto pozici nazývá „lidovou“ (*folk*), čímž indikuje, že sama o sobě, bez jakýchkoli doplňujících skutečností, nebývá ve filozofických kruzích nijak významně zastávána.⁵ Takřka vždy bývá obohacena dalšími faktory a je brána jako relativně nutná součást komplexu, kterým je zlo. Někteří myslitelé nicméně argumentují, že ani extrémní poškození nemusí být nutnou podmínkou zla.⁶

1.1.1. Kritika „Naïve Harm Account“

Sám o sobě tento přístup tedy není filozofickým přístupem v pravém slova smyslu a přirozeně tak přináší komplikace, které ve filozofickém diskurzu nelze příliš úspěšně obhajovat.

První je nutnost stanovit, jaký rozsah poškození je třeba, abychom mohli říci, že se jedná o zlo a ne jenom o špatnost.⁷ Hillel Steiner tento problém ukazuje na příkladu s běžným teploměrem. Stupnice přístroje poukazuje na tři základní pozice, které člověka zajímají. Nejhornější poloha odpovídá nejvyšší teplotě, která bývá zpravidla nepříjemně vysoká. Nejspodnější ryska vypovídá o příliš studeném prostředí. Prostředek signalizuje neutrální zónu, která člověku zpravidla nepřipadá ani příliš horká, ani studená. Obdobně si můžeme představit jakýsi morální měřič, který prostřední část ponechává pro morálně neutrální činy, zatímco oba směry od tohoto bodu vedené postupně spějí k čím dál tím více intenzivnějším úrovním dobra a zla.⁸ Problém je zde zřejmý. Stejně tak jako někteří lidé preferují teplejší prostředí a jiní zase chladnější, i za užití našeho hypotetického morálního měřiče nenalezneme shodu v debatě, kdy je čin ještě špatný a kdy už je zlý, neboť, jak bylo uvedeno výše, dá se předpokládat, že posuzovatel hodnotí situace na základě vlastních zkušeností a standardů. Poškození člověka, bez ohledu na to jestli mluvíme o psychické nebo fyzické, je velmi osobní

⁵ Goldberg, Zachary J. „A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation“, s. 35.

⁶ Viz níže např. Russell, Luke (2014). *Evil: A Philosophical Investigation*, Oxford. Oxford University Press, s. 53.; Garrard, Eve (1998). „The Nature of Evil“. *Philosophical Explorations: An International Journal for the Philosophy of Mind and Action*. Vol. 1, No. 1, s. 43–60, s. 45.

⁷ Goldberg, Zachary J. *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*, s. 43.

⁸ Steiner, Hillel (2002). „Calibrating Evil“. *The Monist*, Vol. 85, No. 2, s. 183–193, s. 185.

záležitostí a její vnímání je silně subjektivní. Celková výše poškození navíc nemusí být externímu pozorovateli na první pohled zřejmá. Na druhou stranu zlo nepřestane být zlem jenom proto, že ho oběť jako takové odmítá klasifikovat. To celé vypovídá o nutnosti zavést otázku o podstatě zla na spíše kvalitativní, než na kvantitativní pole.⁹

Samotný důraz na způsobené poškození také nezohledňuje ty situace, kdy bylo poškození zavčas odvráceno, na což upozorňuje například Luke Russell.¹⁰ Ve své knize poukazuje na skutečnost, že mnoho zločinců učinilo vše potřebné pro spáchání potenciálně fatálních útoků, které jim ale z různých důvodů byly překaženy. To je však nečiní o nic méně morálně odpovědnými, než kdyby se jim jejich snahy vydařily. Russell touto poznámkou argumentuje v prospěch názoru, že zlo nemusí být neodlučitelně spjato se závažným poškozením.¹¹ Pakliže se jedinec rozhodl pro určitý čin a vykonal nutné kroky přímo směřující k jeho uskutečnění, pak by bylo zvláštní pro zásah štěstěny nevidět v něm činitele zla.

Zadruhé teorie „*Naïve Harm Account*“ sama o sobě není dostačující pro rozlišení mezi morálním zlem a přírodním zlem. Mnohé na člověku nezávislé incidenty ústí v extrémní utrpení zasažených a přesto neinklinujeme k tomu, že bychom tvrdili, že to, čeho se na nás matka příroda dopouští, je zlem.¹²

Poslední významnou námitkou proti „*Naïve Harm Account*“, kterou bych ráda zmínila, je skutečnost, že existují situace, při nichž morální jednatel způsobil druhým významné poškození, ale jeho jednání může být obecně považováno za nejenom omluvitelné, nýbrž dokonce žádoucí, neboť jeho úmysly byly dobré. Goldberg uvádí příklad s lékařem, který je v civilu svědkem vážné dopravní nehody, při níž kriticky raněný člověk musí neodkladně podstoupit operaci. Lékař přirozeně postrádá vhodné náčiní a to včetně anestezie. Operuje tedy bez umrtvení, což zasažené osobě působí po určitý čas extrémně vysoký stupeň bolesti.¹³ I přesto však pokládáme reakci lékaře za nejenom omluvitelnou, ale dokonce žádoucí, neboť byla vedena s úmyslem poskytnutí nutné pomoci.¹⁴ Je však otázkou, nakolik tu mluvíme o poškození v kontextu zla, neboť raněný nebyl kalkulovaně poškozen druhým člověkem. Vezměme si však kupříkladu slavný pamflet G. E. M. Anscombe vyjadřující se k otázce

⁹ Tamtéž, s. 186.

¹⁰ Russell, Luke (2019). „Defining Evil Actions: Different Approaches“. In: *The Routledge Handbook of the Philosophy of Evil*. New York. Routledge, s. 245–255, s. 250.

¹¹ Russell, Luke. *Evil: A Philosophical Investigation*, s. 53.

¹² Goldberg, Zachary J. *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*, s. 43.

¹³ Tamtéž, s. 43.

¹⁴ Viz též Formosa, Paul (2008). „A Conception of Evil“. *Journal of Value Inquiry*, vol. 42, no. 2, s. 217–239, s. 220.

vyznamenání prezidenta Trumana. Anscombe uznává, že rozhodnutí shodit atomové bomby na Hirošimu a Nagasaki velmi pravděpodobně snížilo výsledný počet obětí války, neboť jestliže by k tomuto rozhodnutí nedošlo, pak by bylo nutné, aby Spojenci fyzicky pronikli do Japonska, což by prodloužilo trvání války a což by bylo přirozeně spjato s těžko odhadnutelným počtem dalších obětí na obou stranách.¹⁵ Anscombe přesto toto rozhodnutí považuje za akt zla a já s ní souhlasím.¹⁶ Nicméně celá motivace příspěvku, tedy vyjádření se k udělení čestného doktorátu prezidentu Trumanovi Oxfordskou univerzitou (který nakonec získal), naznačuje, že ne každý smýšlí obdobně, neboť Trumanovo rozhodnutí obětovat mnoho životů je v očích mnohých vyvažováno vidinou těch životů, které jeho nařízení nejspíše zachránilo. Významné množství jedinců by tak Trumanův čin za zlo nepovažovalo, anebo by jej chápali jako nutné, ospravedlnitelné zlo.

1.2. Pojetí zla založené na pachateli (Perpetrator Account)

“Perpetrator Account” se obecně zaměřuje zejména na charakter, samotný čin a motiv vykonavatele zla. Většina filozofů sdílí názor, že „zlá osoba“ je ta, která vykonala/vykonává zlo, ale část myslitelů věří, že dostačující je už i jen dispozice ke zlu bez ohledu na jeho uskutečnění. Tato dispozice se často udává do kontextu s pocity, jenž v pachateli zlý čin vyvolává. Přítomnost určitých pocitů se dává ve spjatost s odpovídajícími charakterovými vlastnostmi, které bývají obvykle doprovázeny absencí jiných. Tradičně se udává nepřítomnost svědomí a empatie, bezcitnost, lhostejnost k druhým a obecně antisociální rysy. Důležitou roli pro tyto teorie hraje i už zmíněný motiv, který musí být nějakým způsobem považován za morálně nízký.¹⁷

1.2.1. Hillel Steiner a důraz na sadismus

Jako příklad teorie, jež klade důraz na pocity pachatele, můžeme uvést tu Hillela Steinera, která pracuje s přítomností sadismu jako definujícího znaku.¹⁸ Steiner vnímá jako klíčový rys v sadismu požitek, který činiteli jeho jednání přináší a dispozici ke zlu chápe jako nutnou, ne-li dostačující podmínku ke zlu.¹⁹ Autor ve své analýze vychází z akceptace zla jako určitého protikladu k dobru. Předpokládá, až poněkud kantiánsky, že absolutně dobré jsou takové akty dobra, které svému vykonavateli působí určitý druh bolesti, které musí v rámci činu překonávat. A na druhou stranu výsostně zlé jednání je takové, které v sobě kombinuje

¹⁵ Anscombe G. E. M. (1956). Mr. Truman's Degree. Oxford. Oxonian Press, s. 1–8, s. 3.

¹⁶ Tamtéž, s. 3.

¹⁷ Calder, Todd. "The Concept of Evil". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.).

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ Steiner, Hillel. „Calibrating Evil“, s. 183.

intuitivně velmi špatné činy spjaté právě se slastí.²⁰ Steiner ve svém článku nabízí příklad dvou lékařů z Osvětlemi, kteří oba provádí stejné nelidské experimenty na shodném počtu vězňů. První lékař si práci vyloženě užívá, zatímco druhý nejenom že vykonává své zaměstnání s čirým chladem nýbrž se mu po čase také při každém vstupu do laboratoře, spustí bolest hlavy, a tedy jeho činnost doprovází vždy určitá nelibost. Porovnáme-li dle Steinera oba případy, budeme soudit, že první muž činí zlo spíše, než lékař druhý.²¹

Je otázkou, zda popisovaná filozofická pozice počítá s perspektivou obětí. Troufám si předpokládat, že pakliže by některé oběti experimenty přežily, jen těžko by si skupina spadající do jurisdikce lékaře číslo dva připadala zasažená menším zlem, než skupina pod dohledem pachatele číslo jedna. Goldberg také podotýká, že není důvod domnívat se, že zlo nemůže být motivováno i jinak, než sadismem.²²

1.2.2. Kritika Raimonda Gaity skrze nedostatečné uvědomění

Raimond Gaita, jenž se opírá o Sókratovo „Nikdo nepáchá zlo s plným pochopením toho, co dělá.“²³, v kontrastu s předchozím odstavcem poukazuje na možnost, že sadista nedokáže v plné šíři pojmut povahu svých činů.²⁴ To neznamená, že by jeho vzrušení z činu nemělo být reálné, nýbrž to, že plně neporozuměl povaze důsledků svého jednání. Pachatel pouze parciálně zaměřuje svoji pozornost na oběť a její poškození vnímá jako zdroj potěšení. Konkrétní oběť je vnímána jako prostředek uspokojení a nikoli jako individuum s vlastní důstojností.²⁵ Gaita podotýká, že poškozování druhých bývá často doprovázeno následným údivem „Co jsem to udělal?!“. Simone Weil ve svých poznámkách podotýká: „I vykonané zlo si ponechává charakter neskutečnosti; odtud možná plyne prostota zločinců; ve snu je vše prosté.“²⁶ Onen údiv Gaita dává ve spojitost s přirozenými dispozicemi člověka k posuzování dobrého a zlého.²⁷ Pokud svého činu sadista nějakým způsobem lituje, znamená to dle Gaity, že si je pozkušnostně alespoň částečně vědom toho, že jeho útok na druhou osobu byl útokem na jedince s vlastní důstojností. To však nutně neznamená, že útočník najednou zcela pochopí podstatu činu a již jej nezopakuje. Jednak tu pořád máme faktor libosti a za druhé

²⁰ Tamtéž, s. 189.

²¹ Tamtéž, s. 190.

²² Goldberg, Zachary J. *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*, s. 45.

²³ Platón. *Prot.* 358C–358d.

²⁴ Gaita, Raimond (2022). *Sdílené lidství: přemýšlení o lásce, pravdě a spravedlnosti*. Přeložil Jan Petříček. Červený Kostelec. Pavel Mervart, s. 61.

²⁵ Srov. s „Zlo je vždy ničení smyslově vnímatelných věcí, v nichž skutečně sídlí dobro. Zlo vykonávají ti, kteří o této skutečné přítomnosti nevědí. V tomto smyslu je pravda, že nikdo není zlý záměrně. Viz Weil, Simone (2023). *Tíže a milost*. Druhé vydání. Přeložil Alan Beguivin. Praha. Kalich, s. 82–83.

²⁶ Weil, Simone. *Tíže a milost*, s. 84.

²⁷ Gaita, Raimond. *Sdílené lidství: přemýšlení o lásce, pravdě a spravedlnosti*, s. 61.

moment údivu nemusí být vůbec reflektován, anebo může být spjat s vědomím, že bylo překročeno společenské tabu, za které hrozí přísná sankce, a nikoli že došlo k útoku na osobu v celé její integritě. Naopak je rozumné se domnívat, že každé zopakování aktu poškození postupně tlumí jakýkoli zbylý hlas svědomí.

Tak či onak se Gaita domnívá, že sadismus není nutně spjat s vědomím, že je pácháno zlo a tedy opět, že v aktu zla je přítomný určitý prvek neporozumění povaze činu. Mezi sadismem a zlem tedy podle Gaity nemůžeme dávat rovnítko. A naopak není nutně plauzibilní předpokládat, že každý sadista je automaticky reálným či potenciálním činitelem zla a „zlý charakter“ tak není s to vysvětlit povahu zla.²⁸

Russell se na tuto problematiku dívá z opačné strany a navrhuje (nicméně vposledku nezastává²⁹) možnost, že zlo by mohlo jít chápat naopak jako akt, který je pro normálního člověka nepochopitelným (v tom smyslu, že si sám nedovede představit daný akt provést), ale pro deviantního pachatele je zcela nezastřený.³⁰

1.2.3. Zlo pro zlo jako motiv Roye. W. Perretta

Podle Gaity z předchozího mimo jiné vyplývá, že zlo není pácháno proto, aby bylo pácháno. Opačnou pozici zastává Roy W. Perrett, který hovoří o samoučelnosti zla, kdy jednájící osoba právě vědomě činí zlo čistě z touhy činit zlo.³¹ Mimo tuto první specifickou motivaci musí být v aktu nutně navíc přítomny další tři aspekty. Pachatel musí (2) disponovat charakterem, který utváří inklinaci ke zlu, přičemž se předpokládá, že je irelevantní, zda byl daný akt dokonán.³² (3) Z aktu zla musí mít potěšení. (4) Nesmí následně vykazovat morální reakce, tj. vzhledem ke svému činu necítí vinu, stud, lítost atd.³³

Perrett má na zlo poměrně vysoké nároky a to vyvolává otázku, zda lze takto striktní vymezení aplikovat na tolik různorodých událostí, o kterých běžně tvrdíme, že byly příklady zla. V první řadě se zdá být diskutabilní, zda mnohá zvěrstva byla vykonána kvůli nim samotným. Jistě, ve spoustě případů tomu tak jistě bylo, ale mnoho historických událostí svědčí o opaku. Kupříkladu se zdá, že moderní genocidy bývají typicky motivované snahou vytvořit „lepší svět“ a s tím spjatou touhou kompletně zničit inkriminovanou část společnosti

²⁸ Tamtéž, s. 62.

²⁹ Russell, Luke. „Defining Evil Actions: Different Approaches“, s. 250.

³⁰ Russell, Luke. *Evil: A Philosophical Investigation*, s. 59.

³¹ Perrett, Roy W. (2002). „Evil and Human Nature“. *The Monist*, Vol. 85, No. 2, s. 304–319, s. 305.

³² Tamtéž, s. 305.

³³ Tamtéž, s. 304.

(viz Třetí říše nebo většina etnických sporů např. Srebrenický masakr).³⁴ Dá se touha vyhladit určitou část populace plně zaměřovat s pojetím zla jako něčeho, co se páchá pro zlo samotné? Anebo se jedná o dva rozdílné motivy? Věřím, že se lze přinejlepším domnívat, že Perrettem požadovaný typ motivu nemusí být tím jediným, a ani převažujícím, který je přítomen při rozhodování se k činu. Zlo, které má Perrett nejspíše na mysli, lze, jak si všímá Russell³⁵, nalézt u sériového vraha Dennise Radera, který policii rozesílal dopisy s detailním popisem spáchaných zvěrstev, což svědčí o vyhledávání pozornosti a o chlubení se tím, jaké zlo bylo učiněno. To by bylo možné chápat jako zlo pro zlo, nicméně aspekt touhy z pozornosti nás stále může směřovat k závěru, že motivem nemuselo být jen zlo samotné, nýbrž vzrušení ze spáchaného činu, a tedy že bez této složky by činy možná nemusely být prováděny.

Druhý požadavek je kompletně anihilován u banálního zla, které ovšem má dosti specifickou povahu, takže jej pro aktuální účely vynechme. Považme ale například „masakry na rozkaz“, které proběhly třeba v My Lai (1968). Zdá se mi dosti nepravděpodobné, že by všech 26 obviněných amerických vojáků z povolání (kteří tím pádem museli projít příslušnými psychologickými testy) bylo nutně nositeli inherentně zlé povahy.

Pro třetí nezbytnou složku si dovoluji odkázat na svou námitku ke Steinerovu příkladu s Osvětimskými doktory. Potěšení z činu je velmi častou součástí zla, ale ne nutnou, jak můžeme usuzovat právě z fenoménu banálního zla.

A nakonec Perrettova pozice předpokládá nepřítomnost morální odpovědi ze strany pachatele, což nutně nahrává tendenci ptát se, zda konkrétní akt přestává být pro oběti zlem na nich spáchaných jenom proto, že pachatel svého činu začal nějak litovat. Mimoto Perrett neříká nic o tom, do kdy se tyto reakce pachatele nesmí případně objevit (a bylo by ostatně zvláštní, kdyby se o to pokoušel).

Vposledku považuji za rozumné tvrdit, že zmíněné požadavky mohou být v libovolné kombinaci přítomny v rámci různých aktů zla. Bylo by však velmi komplikované snažit se nalézt všechny čtyři v různorodých událostech, o kterých bychom jinak byli schopni velmi ochotně tvrdit, že se nejednalo o nic jiného, než případy čistého zla.

³⁴ Bauman, Zygmund (2003). *Modernita a holokaust*. Praha. Sociologické nakladatelství, s. 142–143.

³⁵ Russell, Luke. *Evil: A Philosophical Investigation*, s. 59.

Důraz na morální psychologii (motivace, charakter...) ve vztahu k pachateli odpovídá standardnímu pohledu na jedince druhé poškozující a určité sklony a dispozice bývají skutečně velmi často přítomné. Přístup se však nedovede dost dobře vyrovnat se situacemi, kdy činitelé jednali například z pocitu povinnosti či v představě, že tak činí pro vyšší dobro (viz např. kapitola 2.2. pojednávající o radikalitě a banalitě zla u Hannah Arendtové), anebo pod nátlakem (např. *Behavioral Study of Obedience* Stanleyho Milgrama, popř. experiment Jane Elliott. Viz. Kapitola 3.1., 3.2.).

1.3. Kombinace apelu na postavu pachatele a extrémního poškození oběti (Nuanced Harm Account)

Jestliže důraz na poškození oběti, ani důraz na osobu pachatele nejsou postačující pro objasnění fenoménu zla, je logickým krokem oba přístupy propojit. Tento přístup se zpravidla vypořádává s otázkou ohledně míry poškození tím, že k poškození přistupuje z hlediska jeho charakteristických rysů spíše než aby se snažil stanovit jeho míru.³⁶ Teorie uvažující o zlu kombinovaným způsobem pak řeší druhý nutný komponent - pachatele, obvykle nikoli tím, že by se u něj zaměřovaly na přítomnost/nepřítomnost určitých povahových rysů, ale tím, že se vesměs pokouší porozumět motivům, jež posuzovanému činu předcházely a stanovit, zda byl motiv vzhledem k činu morálně nesprávný či nikoli.

1.3.1. Claudie Card, perspektiva oběti a síla odpuštění

Claudia Card chápe zlo jako poškození (nebo snahu o poškození), které je (1) rozumně (reasonably) předpokladatelné po racionální úvaze (tj. i kdyby pachatel jednal v afektu, panovala by obecná shoda, že po určitém zvážení by se výsledek dal předpovídat).³⁷ Tím se vyrovnává s možností chybného úsudku (ve smyslu viz níže podkapitola 1.5. Špatnost, chyba, omyl). (2) Čin musí plynout z morálně nesprávného (culpable) motivu.³⁸ To vyřazuje aspekt omylu. Zlý motiv je takový motiv, který, je-li efektivní, ústí ve zlo.³⁹ Konkrétněji se trestuhodným motivem myslí např. „...snaha způsobit netolerovatelné poškození, ochota způsobit takovéto poškození pro jinak [morálně] akceptovatelný cíl [...], opomenutí rizik anebo jejich nebrání v potaz.“⁴⁰ (3) Utrpení oběti znemožňuje, či alespoň potenciálně

³⁶ Goldberg, Zachary J. *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*, s. 53.

³⁷ Card, Claudia (2002). *The Atrocity Paradigm: A Theory of Evil*. Oxford. Oxford University Press, s. 20.

³⁸ Tamtéž, s. 20.

³⁹ Tamtéž, s. 21.

⁴⁰ Tamtéž, s. 20.

znemožňuje žít důstojný (či alespoň tolerovatelný) život, anebo důstojně zemřít.⁴¹ Důstojným/tolerovatelným životem se zde rozumí život, který je pro danou osobu subjektivně hoden žití sám o sobě.⁴²

Přesunem na kvalitativní stránku otázky se Card vyrovnává s požadavkem nutnosti stanovení dostatečné míry poškození, který byl kritizován výše. Zlo je páčáno zlými lidmi, říká Card. Mít zlý charakter však samo o sobě ještě nedělá z osoby zlého člověka, nýbrž pouze poukazuje na jeho zvýšenou potencialitu k páčání zla. Pro daný charakter mohou být typické různorodé touhy po zavrženíhodných činech, nicméně nebudou-li realizovány, dovede-li je onen nositel efektivně potlačovat, pak se nemusí stát zlým. A naopak lidé, kteří by jinak nebyli ani zdaleka považováni za nositele pokřiveného charakteru, se mohou stát vykonavateli zla, pakliže se naskytne vhodná příležitost.⁴³ Tak či onak pro Card je postava pachatele ve vztahu ke snaze rozklíčovat pojem zla okrajová. Středem jejího zájmu nejsou ani tak motivy viníka, nýbrž utrpení oběti a její vyrovnávání se s poškozením.⁴⁴ Tento akcent má své opodstatnění, uvážíme-li že ve spoustě případů, které nazýváme „zlem“, nám jsou důsledky události bližší, než známost mentálních pochodů pachatele.

Podle Card zlo mění morální vztahy mezi pachatelem a obětí a daný konflikt oběma stranám propůjčuje určitý druh morální síly. Tyto síly mohou mít pozitivní, anebo negativní charakter. V případě oběti za pozitivní morální sílu považujeme zejména odpuštění a omilostnění, zatímco do negativní zahrnujeme například obviňování, nenávisť a opovrhování. U pachatele můžeme mluvit o omluvě, pocitech viny, hanbě, vděku za odpuštění či naopak nepřevzetí odpovědnosti. Jaký přístup obě strany zvolí je významným rozhodnutím pro charakter obou a pro jejich vztahy s ostatními.⁴⁵

Pachatel je vždy dlužníkem oběti, pakliže jej oběť dluhu nezbaví odpuštěním.⁴⁶ Omilostnění je klíčem pro to, aby pachatel mohl znovunabýt respektu (vlastního i respektu druhých), o který se spácháním zlého činu připravil.⁴⁷ Pro oběť akt skutečného odpuštění může znamenat završení té kapitoly života, jež je s jejím poškozením spjata a tím se z područí zla, jež na ní bylo spácháno, skutečně vymanit.

⁴¹ Požadavkem na důstojnou smrt se Card, mimo např. násilná a nedobrovolná úmrtí, vyrovnává i s otázkou eutanázie, neboť ta dle ní „...umožňuje trpícím nalézt důstojnou smrt tam, kde důstojný život není možný.“ Viz Card, Claudia. *The Atrocity Paradigm*, s. 17.

⁴² Tamtéž, s. 16.

⁴³ Tamtéž, s. 22.

⁴⁴ Tamtéž, s. 9.

⁴⁵ Tamtéž, s. 167–168.

⁴⁶ Tamtéž, s. 168.

⁴⁷ Tamtéž, s. 189.

1.3.2. Komplexní přístup Paula Formosa

Popsaný přístup oceňuje i Paul Formosa. Ten ovšem nepovažuje přesměrování zájmu na oběť za dostačující. Navrhuje tedy vzít v potaz tři různé pohledy na věc. Perspektivu viníka (převážně jeho motiv), oběti (její poškození) a zainteresovaného okolí (obecná reakce okolí na událost).⁴⁸ Formosa chápe, že zlo má „mnoho kořenů“⁴⁹ a bylo by tedy zavádějící snažit se celý koncept zla vystavět na určité motivaci pachatele, jako tomu bylo třeba u Steinerova důrazu na sadismus. Viník své činy páchá z různých důvodů. Některé motivace lze považovat za „tradiční“, jako třeba nenávisť, zlovolnost, přehnaná ambicióznost, pomsta apod., zatímco jiné, mezi kterými lze jmenovat například čest, pocit povinnosti, touhu po spravedlnosti, bezmyšlenkovitost aj., v nás okamžitě nevyvolávají představu přímočaré motivace ke zlu, ale vést k němu mohou přirozeně též.⁵⁰

Ve věci motivu je třeba zohlednit minimálně dvě složky. Zaprvé sílu motivu. To znamená, nakolik by se pachatel musel silou vůle přemoci, aby akt nevykonal. Byl-li pachatel přímo vyprovokován, jednal-li pod momentálním návaem silných emocí, pak podle autora můžeme být rozpačití s morálním soudem. Pro ilustraci přejímá dva příklady od Stephena de Wijzeho. Podle toho čin hypotetické osoby, jež zabije svého partnera/ku v záchvatu žárlivosti, není zlem, neboť její jednání bylo podmíněno silným afektem a zároveň určitou provokací. Jako druhý příklad uvádí obraz, ve kterém nacista poníží praktikujícího žida jeho přinucením k znesvěcení religiózních předmětů. Jednání viníka v tomhle případě Wijze (a Formosa) soudí jako zlý, neboť akt nebyl ničím vyprovokován a ke svému činu nemá ani žádný dobrý důvod kromě touhy dominovat nad obětí. Další podstatnou složkou posudku motivu mimo jeho sílu je i to, o jaký druh motivu se jedná. Na potěšení z mučení máme tendence nahlížet jinak než na zločiny ve jménu spravedlnosti. Mimo samotný motiv je také třeba zohlednit přítomnost morální odpovědi, na kterou poukazuje Perrett (viz výše). Pokud pachatel svých činů ve vší upřímnosti lituje a zpytuje svědomí, pak jsme podle autora více opatrní s morálním hodnocením situace, než je-li pachatel ve vztahu k činu indiferentní, anebo z něj má potěšení.

Dále se nezapomíná na míru poškození, kdy je přirozené, že čím větší jsou ztráty oběti/í, tím více inklinujeme k potřebě nazývat danou událost zlem.⁵¹ Nicméně, jak bylo vidět na příkladu s nacistou a židem, poškození nemusí být nutně chápáno jako něco fatálního. Formosa k dostatečné míře poškození přistupuje podobně jako Card. Poškození musí být

⁴⁸ Formosa, Paul. „A Conception of Evil“, s. 219–220.

⁴⁹ Tamtéž, s. 220.

⁵⁰ Tamtéž, s. 220.

⁵¹ Tamtéž, s. 225–226.

předpokladatelné a musí být pro oběť překážkou (anebo alespoň potenciálně překážkou) v plnohodnotném životě.⁵² Je patrné, že zde není žádné místo pro kvantifikaci, nýbrž poškození by mělo být z pohledu dalších osob poměrně dobře rozpoznatelné (tj. perspektiva okolí).⁵³

Vposledku je třeba zvážit okolnosti pachatele a vliv prostředí, neboť „lidé nejednají ve vzduchoprázdnu“⁵⁴, ačkoli Formosa uznává, že z popsaných faktorů jsou okolnosti pro posudek nejméně hodnotné.⁵⁵ Pachatel daného činu je za své jednání vždy zodpovědný, či alespoň spoluodpovědný (jako bude ukázáno na příkladu pasivního zla v další části práce).⁵⁶

1.4. Zlo závisí na asymetrickém vztahu mezi poškozovatelem a poškozeným

1.4.1. Zneužití moci u Zachary J. Goldberga

Zachary J. Goldberg v citovaném článku přitakává kombinovanému přístupu. Dodává však, že ten sám o sobě opomíjí jednu dimenzi fenoménu. Tou je vztah mezi oběma stranami – pachatelem a obětí. Tento vztah může být jak tradičně kontaktní, tak jej lze chápat jako distanční relaci, kdy jedna strana není přímo vystavena straně druhé, což je případ například bombových útoků.⁵⁷

Goldberg vnímá tuto relaci jako mocensky asymetrickou. Pachatel je charakterizován následovně. Zaprvé disponuje nadáním pro nalezení slabostí oběti, zatímco ta není schopna dostatečně účelně tyto slabiny maskovat, přičemž se počítá se skutečností, že některé slabosti – kupříkladu potřeba potravin a tekutin, základní lidské důstojnosti, fyzického a emočního bezpečí apod. – dost dobře ukrýt nelze.⁵⁸ Proces odhalování zranitelnosti nemusí sám o sobě vést ke zlu. Tato procedura přirozeně doprovází například intimní sblížení osob. Problém nastává, když mocensky nadřazený jedinec zneužije své pozice s cílem poškodit zranitelnou osobu.⁵⁹ S tím je spjata, a to je druhý bod charakterizace pachatele, ve vztahu plná moc nadřazeného jedince právě nad zdroji, které oběť potřebuje pro uspokojení svých fundamentálních potřeb, a její patřičné užívání proti zájmům oběti.⁶⁰

⁵² Tamtéž, s. 230.

⁵³ Tamtéž, s. 229.

⁵⁴ Tamtéž, s. 225.

⁵⁵ Tamtéž, s. 227.

⁵⁶ Tamtéž, s. 231.

⁵⁷ Goldberg, Zachary. J. „A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation“, s. 42.

⁵⁸ Tamtéž, s. 42.

⁵⁹ Tamtéž, s. 43.

⁶⁰ Tamtéž, s. 47.

Popisované zneužití moci Goldberg ilustruje na Tagubově zprávě, která zachycuje týrání vězňů ve věznici Abú Ghrajb v Iráku americkými vojáky. Ti podle investigativní zprávy vězně mučili a ponižovali fyzicky i psychicky způsoby, které vyšetřovatelé rozdělili do 21 různých bodů. Ty zahrnovaly například primitivní fyzické násilí, ale také sexuální násilí, nucení vězňů k sexuálnímu násilí, fotografická a audiovizuální dokumentace násilností a obnažování vězňů, užívání chemikálií a ledové vody k „trestání“ vězňů atd.⁶¹ Goldberg popisuje specifické prostředí zvěrstev. Dozorčí stáli v jasně autoritativní (mocenské) pozici a měli prostředky k jejímu udržování, jako např. zbraně, uzavřené prostředí, moc nad zdroji jídla, pitné vody a distribucí hygienických pomůcek apod., zatímco postavení vězňů bylo jednoznačně podřadné (prezentace slabin). Vězni jsou v prostředí věznice vždy a takřka kompletně vydáni na milost svým věznitelům (asymetrický vztah), ale v tomto konkrétním případě došlo ke zneužití tohoto faktu proti vězňům a to vedlo k jednání, které přešlo od nutných disciplinárních opatření k čistému zlu.⁶²

1.4.2. Kritika Goldbergova přístupu

Zohlednění vztahu poškozujícího a poškozeného, jak věřím, nás posouvá vpřed. Nicméně se mi zdá, že Goldbergův apel na vždy přítomný vztah neodráží realitu. Jistě, budeme-li akt zla zkoumat dopodrobna, bez výjimky narazíme na nějaký vztah mezi účinkujícími. Jak by to mohlo být jinak, když mluvíme o aktérech a obětech nacházejících se ve stejném časoprostoru? Vezmeme-li však v potaz velmi rozsáhlé incidenty, musíme si položit otázku. Opravdu chceme činit odpovědným každého pachatele za každou jednotlivou část aktu? Už Arendtová se při Jeruzalémském procesu vysmívá snaze prokurátora odsoudit Eichmanna za celý holokaust. Znamená to, že nebyl významným spolupachatelem holokaustu? Samozřejmě že ne. Jen by bylo zvláštní nediskriminovaně považovat každého účastníka daného aktu zla za vždy odpovědného obzvláště, pokud tu mluvíme o stovkách a tisícovkách aktérů. Vidět mocenský vztah mezi katem a jeho obětí je velmi snadné. Nicméně už je neskutčné vždy vysledovat tuto relaci mezi pachatelem a obrovskými počty obětí.

Goldberg v poznámce pod čarou říká, že vztah mezi stranami může být distanční, nicméně tato připomínka působí jaksi ad hoc a sám autor se jí de facto nijak nevěnuje.⁶³ Jeho příklad s bombovým teroristou je pro Goldbergův příspěvek relevantním, nicméně se domnívám, že je tomu tak, protože tu mluvíme o jedné konkrétní události. I pokud vezmeme v potaz sérii

⁶¹ Taguba, Antonio (2004). *US Army 15-6 Report of Abuse of Prisoners in Iraq*, s. 16–18.

⁶² Goldberg, Zachary. J. „A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation“, s. 43.

⁶³ Tamtéž, s. 42.

útoků, vždy jde o uzavřenou skupinu jednotlivců, kteří teroristický čin uvedou do pohybu a ty, které čin zasáhne. Z toho vyplývá, že my můžeme užít prezentovaný model mocenského vztahu na „specifické minoritní události“, nicméně už je těžší nalézt jej relevantně v událostech monstrózní velikosti. Vezměme třeba Rudolfa Hösse a Osvětim; Adolfa Eichmanna a organizaci deportací z Říše, západní Evropy, Balkánu...; Oswalda Pohla a správu koncentračních táborů... Pakliže vyčleníme jednotlivé události tvořící holokaust, vždy nalezneme konkrétní pachatele, které odůvodněně považujeme zodpovědné za daný úsek. Bylo by však komicky nepřesné říci „za holokaust mohl Höss/Eichmann/Pohl apod. Přirozeně inklinujeme k „za holokaust mohl Hitler“. Nicméně se naskýtá otázka, s kým měly oběti silnější vztah? Se samotným Hitlerem, anebo s konkrétními trapiteli, kteří na ně přímo působili? Kdo je reálně utrápil? Komu byli vydáni na milost?

Další otázku vyvolávají situace, kdy proti sobě stojí dvě osoby ve zřejmě symetrickém vztahu. Představme si například rvačku mezi dvěma vězni doživotně odsouzenými za těžké zločiny, která skončí zamýšlenou smrtí jednoho z nich. Přítomné okolí by dost možná svědčilo, že šlo o boj „na život a na smrt“, kdy roztržka mohla skončit jedině smrtí (anebo včasnou a dost možná pouze jednorázovou intervencí). Není od věci domnívat se, že šlo o akt zla, neboť poškození oběti bylo fatální, záměrné a očividně se nejednalo o přiměřenou sebeobranu. Kde v tomto vztahu nacházíme asymetričnost? Nadřazenost vítěze se nesporně ukazuje na výsledku souboje, ale domnívám se, že už nikoli na samotném vztahu mezi zainteresovanými stranami. Jediná možnost, jak v tomto případě udržet Goldbergovu pozici, by bylo tvrdit, že se od začátku nejednalo o akt zla a uplatňovat mocenskou asymetričnost tedy není plauzibilním krokem. To by však protirečilo Goldbergovým sympatiím ke kombinovanému přístupu ke zlu, tj. že pro zlo jsou fundamentálními složkami extrémní, odsouzeníhodné poškození a předpokladatelnost způsobeného utrpení, které je spjato s charakterem pachatele.⁶⁴

Další problém můžeme také ilustrovat na následujícím příkladu. Představme si vypočítavou vraždu manžela jím týranou ženou, která s ním byla v dlouhodobém mocensky asymetrickém vztahu. V době vraždy to byl však očividně muž, který byl v mocensky podřazené pozici, jinak by jej žena nebyla schopna zavraždit (můžeme si představit, že např. spal). To by samo o sobě nebyl pro teorii problém, neboť by se dalo jednoduše říci, že v době bezprostředně předcházející vraždě to byla manželka, kdo byl pro změnu v mocensky nadřazené pozici. Nicméně Goldberg ve své stati říká že „...je kritické podotknout, že zranitelnost oběti

⁶⁴ Tamtéž, s. 40.

nacházíme v každém případě [daného] zlého činu.“⁶⁵ To by stále platilo pro dobu samotné vraždy. Nicméně ženino jednání bylo plánované. Žena očividně našla vhodnou slabinu už dávno před samotným činem a jenom čekala na vhodnou příležitost k jejímu využití. To bylo tedy ještě v době, kdy to byla ona, kdo měl být v mocensky nevýhodné pozici. To by nás zavádělo k tvrzení, že asymetričnost vztahu má pro věc smysl jen striktně v rámci doby provedení činu. To by však částečně odporovalo přímočarosti Goldbergova příkladu s Abú Ghrajb, ve kterém figurovalo prostředí, které dlouhodobě udržovalo mocensky asymetrické uspořádání vztahů a vneslo by do teorie nejednoznačnost.

Goldbergův apel na relaci je v mnoha případech silně na místě – například snad všude tam, kde mluvíme o dlouhodobém násilí jedné osoby na druhé, anebo u případů zneužívání moci nadřízeného nad podřízeným. Je ovšem složité spoléhat na něj v případech, kdy není možné velmi jasně vymezit pachatele daného činu a jeho konkrétní oběť. Jistě, můžeme se s tímto problémem vyrovnat tvrzením, že akt zla obsahuje asymetrický mocenský vztah mezi zainteresovanými stranami, přičemž oběť se může vztahovat k více pachatelům na různých úrovních. Celé to však začíná působit jako vyumělkovaná konstrukce. Jak se Žid v Osvětimi vztahuje k dozorcí, který působil v Sobiboru? A přesto považujeme dozorce jako spolupachatele stejného zlého činu, který poškodil zmíněného Žida. Je jednoduché mluvit o vztahu dozorce a jeho vězně, ale už není snadné mluvit o vztahu Hitlera a konkrétní oběti holokaustu. Ano, ten vztah tam je, ale zdá se mi, že je už natolik distanční, že je složité považovat jej vůbec za vztah. Dále se pak teorie nedovede vyrovnat se situacemi, kdy byl vztah jasně mocensky symetrický a je diskutabilní, zda je oběť v každém případě mocensky podřízená.

Akcentování role vztahovosti se mi tedy vposledku zdá být poměrně dosti použitelné v přímé interakci mezi stranami, v nepřímé, která je jasně vymezená, ovšem už ne tam, kde mluvíme o konkrétní oběti, konkrétním zločinu, avšak nejednoznačném pachateli. Přesto se zdá být Goldbergův příspěvek obecně velmi relevantním.

1.5. Špatnost, chyba, omyl

Výše rozebrané nás vede k závěru, že je plauzibilní se domnívat, že zlo je fenomén spjatý jak s tragickými konsekvencemi, tak i určitou motivací ze strany pachatele. Právě onen motiv se stává klíčovým, chceme-li zlo oddělit od jednání, které je morálně „pouze“ špatné a od toho, které se zdá být výsledkem jednání veskrze omylného, nedbalého či chybujiícího.

⁶⁵ Tamtéž, s. 43.

1.5.1. Špatnost

Pokud uvažujeme o špatnostech jako o jistém kontrastu ke zlu, obvykle si představujeme jakési nemorální jednání, jehož účelem se zdá být taktéž uvědomělé poškození druhé osoby, nicméně ne s vidinou fatálních, nenavratitelných následků. Určitý morálně nízký motiv tedy přítomný je, nicméně bývá častokrát považován za spíše něco dětinského až zahanbujícího, malicherného a ošklivého, nikoli za něco extrémně a dlouhodobě odsouzeníhodného. Když nám někdo způsobí špatnost, tak si jejího vykonavatele nejspíše velmi dobře zapamatujeme a možná mu ani neodpustíme, ale konkrétní incident na nás sám o sobě nemá niterně transformační účinek.⁶⁶ Nebudeme se k němu léta dlouze a pravidelně vztahovat, kontempletovat nad ním a nevystavíme si naše vlastní pojetí identity okolo něj. Cílem poškozovatele je své oběti život znepríjemnit, ale ne ho zničit. Následky špatnosti by teoreticky neměly být výsostně tragické.

1.5.2. Chyba

Ve vztahu k větě předchozí se nám nutně naskýtá otázka co se situacemi, kdy snaha poškodit vedla k veskrze fatálním důsledkům, které ovšem nebyly vůbec zamýšleny. V tomto kontextu má smysl mluvit o chybě a to zejména chybě úsudku. Ta je zde chápána jako nepoměr mezi zamýšleným poškozením a reálným poškozením. Představme si třeba, že někdo chce někoho jednou udeřit, protože jej rozhněval, ale ona osoba se zapotáčí, spadne, udeří se do hlavy a na následky poranění zemře. Je tu přítomný motiv zamýšleného poškození pro ne tak docela morální důvody. Nicméně následky jsou zcela neodpovídající původnímu záměru, kterým bylo někoho udeřit a ne jej zabít. Poškodit, ale nikoli fatálně a nenapravitelně. Pro tuto disparitu mezi předpokládaným následkem a skutečným následkem by bylo složité takovéto případy vřazovat do uvedených (a velmi možná i neuvedených) teorií zla, ačkoli morální odpovědnost jednajících osoby zůstává. Stejný názor zastává i Card, která nabízí příklad se zlodějem, jenž ukradne tašku mladé ženě se slabým srdcem. Zkušenost na ní spáchané krádeže ženě způsobí infarkt a žena zemře. Podle Card se zloděj nedopustil zla, neboť nemohl dost dobře předpokládat, že jeho krádež bude mít pro oběť fatální následky.⁶⁷ Obdobný příklad i závěr udává také Russell.⁶⁸

⁶⁶ Soubor více na sobě nezávislých anebo naopak řetězec na sebe navazujících špatností by už v tomto ohledu mohla být jiná kapitola k polemice.

⁶⁷ Card, Claudia. *The Atrocity Paradigm*, s. 20.

⁶⁸ Russell, Luke. *Evil: A Philosophical Investigation*, s. 52.

1.5.3. Omyl

Ve věci tragických následků musíme zmínit ještě vyšší stupeň odklonu od původního záměru. Zde mluvíme nikoli o snaze letmo někoho poškodit, ale o snaze druhé straně neškodit či jí dokonce prospět. Nyní si můžeme představit příklad následující. Lékař předepíše svému pacientovi antibiotika, ale nedotáže se jej, zda není alergický na látky, které se v léku nacházejí. Neopomene zkontrolovat pacientovu zdravotní kartu, ale nevšimne si poznámky o přítomné alergii, neboť mu četné přesčasy zabraňují v tom, aby svou práci vykonával ve vhodné fyzické a psychické kondici. Pacient, který lék později požije, dostane anafylaktický šok a zemře. Z příkladu můžeme odvodit, že lékař neměl sebemenší úmysl svého svěřence jakkoli poškodit či dokonce zabít. Nemůžeme mluvit o chybě v úsudku stejným způsobem, jako tomu bylo v případě předchozím. Lékař nekalkuloval možný rozsah poškození, který svému pacientu způsobí. Naopak předpokládal, že lék bude buď nápomocný, anebo alespoň nepoškozující. Stále můžeme mluvit o rozdílu mezi předpokládanými následky a reálnými., nicméně už se zde ztrácí rovina morálně nízkého motivu. Není tedy, věřím, třeba významněji debatovat nad možností, že by lékařův omyl či nedbalost mohly být případem zla.

1.6. **Zlo z donucení**

Zatímco je běžné ke zlu přistupovat jako k něčemu, co člověk udělá z vlastní vůle, sledující vlastní cíle, můžeme si představit situaci, kdy jedinec nemohl jinak, než způsobit zlo.

Příkladem může být jedna specifická kategorie, při níž mluvíme o přítomnosti pro zlo dvou důležitých faktorů – extrémního poškození a zlé povahy, ale v rámci různých osob. V případě tradičních typů morálních dilemat jako je „Sophiina volba“⁶⁹ se nám představuje jednající, jenž velmi uvědoměle silně poškodí druhou osobu, aniž by si to přál. Ve Styronově vrcholném románu je čtenáři prezentovaná klíčová volba titulní postavy. Sophie je po příchodu do koncentračního tábora nacistickým doktorem nařizeno, aby si zvolila, které z jejich dvou dětí bude žít, a které půjde rovnou do plynové komory. Lékařovo jednání není ničím nutným, je to kratochvíle. Nacházíme zde přesně ten sadismus, jenž pro svoji teorii vyžaduje Hillel Steiner. A přestože lékař sám volbu nečiní, jeho jednání je poměrně paradigmatickým případem zla. Ale co Sophie ve vztahu ke své dceři, kterou nechá na místě popraviti? Hrdinka knihy sama o sobě ve vztahu k činu nenese žádné charakteristiky „zlého člověka“, přirozeně nechce, aby ani jedno z jejich dětí zemřelo. Je však postavena před volbu,

⁶⁹ Arendtová v *Původu totalitarismu* zmiňuje případ řecké matky, která byla nacisty postavena před volbu, které z jejich tří dětí by mělo být zabito. Viz Arendtová, Hannah (1996). *Původ totalitarismu I-III*. Praha. OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti, s. 611.

kteřá není volbou mezi větším a menším zlem, nýbrž je to čistě záležitost inklinace. K této volbě je donucena, nicméně je to stále ona, kdo svou dceru přivede na smrt. Sophie není přímý vykonavatel popravy, ale je tou, kdo vynáší ortel. Vykonavatele činu (mimo samotné popravčí) lze tedy rozdělit na dvě osoby – lékaře, který má motiv (sadismus) a Sophii, jež jej vykoná svou volbou. Pro čtenáře by bylo velmi těžké Sophii morálně obviňovat, ale jaký je pohled dcery? Bez ohledu na její vnímání situace je faktem, že ji matka zachránit mohla, ale neudělala to. Z jejího pohledu lze mluvit o zlu. Tato kuriozita nám tedy ukazuje zlo, ve kterém se mísí v mnoha teoriích vyžadovaný apel na poškození a důraz na přítomnost abnormálních rysů, ale nenalezneme ji u stejné osoby.

Jako jiný příklad můžeme užít již dříve zmiňovaného Trumana, pakliže tedy budeme soudit, že jeho rozhodnutí vedlo ke zlu. Trumanovi stejně jako Sophii schází pro jejich jednání trestuhodný motiv, který je pro naprostou většinu teorií zla klíčovým. Ani jeden z nich by si zlo velmi pravděpodobně nevybral, pokud by se nabízela vhodnější alternativa. Kdybychom však měli možnost zeptat se obětí na to, zda na nich bylo spácháno zlo, nejspíše se na motiv příliš neptali.

1.7. Pasivní zlo

Dosud jsme ke zlu přistupovali jako k něčemu, co lidé vědomě činí. Znamená to tedy, že zlo má pouze tu pozitivní povahu ve smyslu „činit něco někomu“? V této podkapitole bych se ráda věnovala možnosti, že zlý čin může mít i svou negativní formu, tj. že je možné vidět zlo nejen v tom, co bylo učiněno, nýbrž také v tom co učiněno nebylo.

Peter Singer se ve své slavné eseji *Famine, Affluence, and Morality* vyrovnává s otázkou, jak by lidé měli z morálního hlediska přistupovat k humanitárním katastrofám na pozadí Bangladéšského hladomoru, který probíhal v 70. letech. Podle Singera vlády ekonomicky prosperujících zemí nebyly ochotny poskytnout dostatečné množství prostředků humanitární pomoci, zatímco občané těchto zemí se žádným zásadním způsobem nepokusili své vlády k adekvátnímu navýšení příspěvků přimět.⁷⁰ Toto jednání bylo podle autora morálně neomluvitelné. Základní obecná premisa článku zní následovně: „...pokud je v naší moci zabránit tomu, aby se stalo něco špatného, aniž bychom tím obětovali cokoli, co má srovnatelnou morální důležitost, pak bychom tomu, morálně vzato, zabránit měli“⁷¹ Přičemž jako morálně hodnotnější se zde má na mysli, že dané jednání nezpůsobí něco ještě více

⁷⁰ Singer, Peter. „Hladomor, Blahobyt a morálka“. In: Beran, Ondřej; Cívik, Matej a Pacovská, Kamila (eds.) (2022). *Základní etické teorie*. Přeložil Jan Petříček. Červený Kostelec. Pavel Mervart, s. 37–48, s. 37.

⁷¹ Tamtéž, s. 38.

nemorálního, nebude samo o sobě morálně špatné, anebo nepovede k neúspěšné prevenci jiné, srovnatelně špatné situace. Singer aplikaci této pozice předvádí na příkladu s dítětem tonoucím se v mělkém rybníce, kdy zachránit dítě je pro potenciálního zachránce morálně vyšším ziskem, než je pro jeho okolnosti ztrátou a dítě by tedy měl zachránit. Nezdá se mi problematické tvrdit, že pokud by se osoba rozhodla dítě nezachránit, tvrdili bychom, že její konání bylo (pasivně) zlé. Popsaná situace předpokládá, že zachránce si je vědom, co dítěti hrozí, ale jinak je irelevantní, nakolik je od něj tonoucí vzdálen. To Singer vztahuje na trpící Bengálce, kdy veřejné povědomí o hladomoru by mělo být dostatečné pro vyžadování snah o snížení počtu kauzalit.⁷² Reálně tato odezva však v nutné míře nenastala. Jako jeden z významných důvodů je uváděno obecné nastavení sociálních norem, kdy společnost spíše odsuzuje překračování práva a dobrých mravů, než nakolik se ohrazuje proti neplnění nevymahatelných morálních skutků, a tedy neposkytnutí pomoci tam, kde bylo potřeba, když to bylo pro jedince možné, není považováno za odsouzeníhodné tak dlouho, dokud se nejedná o trestný čin, anebo to přímo nepoškozuje mravy dané relativně uzavřené společnosti. A protože příspěvek na charitu je bráno jako projev dobré vůle a nikoli povinnost, lidé, kteří charitativně nejednají, nejsou pranýřováni, ačkoli jejich dary by přímo přispěly k prevenci úmrtí hladem.⁷³ Je otázkou, nakolik je příklad s topícím se dítětem analogický s reálnou situací v Bangladéši, neboť zatímco člověk, který na vlastní oči vidí dítě v nesnázích, má před sebou reálnou vidinu toho, co se stane, když pomůže a když naopak nepomůže, obrovitá humanitární katastrofa takto přesný obrázek nenabízí. Jen složitě si lze představovat, jak donační pomoc jedince (nebo její absence) pohne s osudem mas – byť pomoc každé osoby se počítá. Pro naše potřeby je však podstatnější otázka, zda mít možnost zlehčit důsledky fatální katastrofy a neučinit tak je zlem. V případě popisovaného hladomoru by Singerova pozice nasvědčovala tomu, že ano. To by však také znamenalo, že každý z nás je vinen z pasivního zla, neboť i příspěvek na jednu charitu znamená upření tohoto příspěvku charitě druhé, přičemž se dá předpokládat, že současně existuje více katastrof shodně vyžadující morálně adekvátní odpověď.

K tématice můžeme uvést i jiný, přímočařejší, příklad. V *Otázce viny* se Karl Jaspers vrací do léta v Německu roku 1945, kde na mnohých veřejných místech bylo možno pozorovat plakáty s odsuzovačným „Je to vaše vina!“ Jaspers popisuje rozrušení mnohých německých občanů, kteří nechápali, z čeho by měli být obviňováni zejména, nebyli-li sami přímou součástí

⁷² Tamtéž, s. 39.

⁷³ Tamtéž, s. 42–43.

válečných akcí anebo dokonce ani součástí NSDAP.⁷⁴ Nicméně Jaspers moc dobře rozumí, že tato veřejná obžaloba nesměřovala jenom na přímou vinu kriminální, nýbrž se vztahovala také k politickým volbám Němců. Každý občan nese odpovědnost za svoji vládu, ale kolik Němců si uvědomilo zlovolnost svého režimu a zároveň učinilo reálné kroky pro jeho sesazení? Jaspers říká, že kolektivu nelze přisuzovat morální vinu⁷⁵ a skutečně by bylo veskrze nespravedlivé soudit celý kolektiv za to, co učinili někteří jeho členové. Učinit v nacistickém Německu úspěšný převrat by šlo jen s největšími obtížemi. Nicméně faktem zůstává, že občané rozhodnutí své vlády buď podporovali, tolerovali, anebo snášeli beze snahy o jakýkoli masivní akt občanské neposlušnosti. Říkat kolektivně o občanech Třetí říše, že se dopustili zla, by bylo zcela mylné. Většina z nich se ničeho nedopustila, přestože mohla. A to je přesně kamenem úrazu, neboť zlo se zde projevilo právě v oné pasivitě. Tato situace by neměla zacházet do normativních rovin, neboť tu mluvíme o kolektivu jako celku a nikoli o jedincích, nicméně na deskriptivní rovině nám pro popis pasivního zla poslouží dobře. Lze vnímat těsnou spjatost mezi německými občany a jednáním německé vlády, a jestliže jsme v předchozím odstavci váhali, zda nepřispění na charitu, je-li to pro člověka možné, je zlem, tak v tomto případě se mi verdikt zdá jednoznačnější.

Z uvedeného výčtu vyplývá, že fenomén zla lze zkoumat z různých hledisek, přičemž se zdá, že rigidní akcent na určitou složku nás od uchopení tohoto jevu spíše vzdaluje. Je zřejmé, že zlo je určitým komplexem, který má svůj rozmanitý obsah. Jen těžko jej můžeme oddělit od způsobeného poškození, ale nemůžeme spoléhat jenom na něj. Historie nám nabízí široký repertoár tragédií, jež vznikly pod rukama jedinců bez tradičně „zlých úmyslů“ (např. jednání na rozkaz autorit, rozhodnutí do situace nezasahovat) a zlého charakteru. Kombinace uvedeného je krok kupředu, nicméně sama není dostačující. Vztah mezi viníkem a obětí bývá zpravidla přítomný, ale nelze jej funkčně aplikovat na akty monstrózních rozměrů jako celek.

⁷⁴ Jaspers, Karl (2019). *Otázka viny: příspěvek k německé otázce*. Přeložil Jiří Navrátil. Praha. Academia, s. 53.

⁷⁵ Kolektivu nelze přisuzovat morální, metafyzickou a kriminální (nejedná-li se o zločinnou organizaci) vinu, nýbrž pouze politickou a to tak dlouho, dokud mluvíme o politických subjektech, kterých je ve státě spíše více, než méně. Viz Jaspers, Karl. *Otázka viny*, s. 44.

2 Kořeny zla radikálního a zla banálního

V předcházející kapitole jsme rozebírali různé postoje, s nimiž lze přistupovat ke zlu. To co měly uvedené teorie společného, byla snaha obecně platným a jednotným způsobem definovat zlo tj. nelézt nutné a postačující podmínky, které by umožňovaly stanovit obsah termínu „zlo“ tak, aby jej šlo aplikovat na všechny situace, jež instinktivně vnímáme jako zlé. Problém s vymezením onoho termínu je zřejmý pouhou intuicí. Jakmile jako nutnou součást pojmu zla stanovíme sadismus, budeme mít problém s očividně zlými situacemi, kdy pachatel jednal např. na pokyn. To samé můžeme namítnout požadavku typu „zlu pro zlo“. Potřeba rozumné předvídatelnosti poškození (a vykonání tohoto poškození) zase nemusí být nutně v každém případě obecně spjata se zlem, jak bylo ukázáno na přístupu veřejnosti k případu Trumana anebo jak je možno nahlížet na častý příklad s mučením teroristů jako nutnosti pro získání informací pro prevenci fatálních zločinů. Jiným extrémem by bylo snažit se do teorie zahrnout rozpory typu „pachatel může mít zlou povahu, ale také ji mít nemusí; oběť může být poškozena do extrémní míry, anebo ne; pachatel svého činu nemusí litovat, ale také může“ apod.

Navrhují tedy, že chceme-li s druhou osobou mluvit o zlu z obecného hlediska, musíme si nejdříve alespoň mezi řádky ujasnit, o jakém typu zla s jakými vlastnostmi bude v rámci dialogu řeč. Důvod je prostý. Představme si následující situace. V první vidíme rodiče, který týrá své dítě. V druhé se soustředíme na genocidu ve Rwandě. O obou případech intuitivně říkáme, že se jedná o zlo. Není však třeba výrazného intelektuálního umu, aby člověk usoudil, že povaha obou událostí není ani zdaleka totožná. Proč je tomu tak? Jako výrazný faktor k posouzení se nabízí tendence k porovnávání počtu obětí. Jak můžeme předpokládat, že zhruba milion obětí a jednu oběť lze vůbec stavět na protilehlé misky vah? Tato intuice není špatná. Znamená to však, že týrání nevinného dítěte je nějakým způsobem méně zlem, než je tomu v druhé situaci? Pakliže bychom oba případy skutečně měli mezi sebou porovnávat, pak bychom nejspíše utilitaristicky usoudili, že „pouhá“ tyranie jednoho je menší zlo než smrt milionu. Uzavíráme však problematiku s přesvědčením, že týrání při porovnání s genocidou přestává být zlem? Kdybychom zde měli odpovědět kladně, pak by se přirozeně nabízela otázka, zda je vůbec zlem, co není vražděním či alespoň masovým bezprávím. A tak tomu jak se zdá není.

Rozumíme, že oba předložené případy demonstrují něco, co lze považovat za zlo. Zároveň však vnímáme, že prezentované situace nejsou srovnatelné, přičemž rozdíl očividně nemusí tkvět v počtu obětí a druhu poškození. Shodu mezi příklady lze spatřovat v tom, že se v obou případech jedná o „zlo“. Rozdíl tkví v tom, že první příklad se nám zdá být jaksi typicky „světským“ případem zla, zatímco druhý v nás vyvolává představu zla, které svou hrůzností ještě dále významně přesahuje i ty události, které bychom také nazvali zlem. Toto „druhé“ zlo, jako pojem, ve filozofickém diskurzu častokrát nestojí samo o sobě, ale připojuje se k němu adjektivum „radikální“, jež je díky vlivu Arendtové silně spjato s přívlastkem „banální“.

Dichotomii „radikální-banální“ při popisu zla dnes užíváme takřka výhradně s odkazem na myšlenkovou práci buď Immanuela Kanta, anebo Hannah Arendtové (popř. obou dvou). Kant zavádí pojem „radikální zlo“ pro popis vrozené náchylnosti lidstva jako druhu ke zlu. Arendtová užívá termínu „radikální zlo“ pro popis extrémního zla spjatého s totalitními systémy, které je uskutečňováno skrze „banální zlo“ jež je prováděno velkým počtem ke zlu nemotivovaných jednotlivců.⁷⁶

Termín „radikální zlo“ má své historické kořeny nejspíše právě v Kantově pojmovém aparátu. Protějšek „banální“ resp. přívlastek nesoucí analogický smysl Kant nepoužívá z důvodu absence potřeby tohoto termínu. Kant je myslitel 18. století, které ještě neznalo zlo, jež by vyvěralo z byrokracie a technikalizace tak typické pro 20. století. Není tedy divu, že pro něj nebylo nutné snažit se označit a popsat strašné zlo, které by bylo spácháno výtečně koordinovaným množstvím drobných úředníků, propagandistů a jim podobným, kteří žádné zlo ani nutně páchat nechtěli. Pojem „radikální zlo“ Kant poprvé použije ve svém díle *Náboženství v mezích čistého rozumu* (1793), aby jím označil již výše zmiňovanou přirozenou náchylnost lidí ke zlu, přičemž zlo u člověka Kant dává do souvislosti s ne zcela dobrou vůlí (s tzv. špatným srdcem), tj. s náchylností jedince k neposlušání morálního zákona.⁷⁷

Ve 20. století termín „radikální zlo“ přejímá Arendtová původně zřejmě jako cestu k vysvětlení zla, kterého se dopustil tak obrovský počet lidí za 2. světové války.⁷⁸ Nepokračuje však v Kantově pojetí beze změny, ale k radikálnímu zlu přidává jednak nutný rys extrémnosti a jednak jej rozpoznává jako vrozenou vlastnost nikoli lidí, ale totalitních

⁷⁶ Calder, Todd. „The Concept of Evil“. The Stanford Encyclopedia of Philosophy.

⁷⁷ Kant, Immanuel (2013). *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*. Praha. Vyšehrad, s. 70.

⁷⁸ Formosa, Paul (2007). „Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?“. *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 33, No. 6, s. 717–735, s. 720.

systemů. Takto zhruba termín užívá v *Původu totalitarismu* (1951). Postupně však chápání radikálního zla jako inherentní vlastnosti lidí opouští a v roce 1963, po diskuzi s Gershomem Scholemem, od něj upouští zcela a místo „radikálního zla“ navrhuje užívat slovní spojení „extrémní zlo“.⁷⁹ Mimo uvedenou diskuzi ji k tomuto rozhodnutí mohly vést okolnosti procesu s Adolfem Eichmannem (1961), které popsala ve své reportážní knize *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla* (1963). Právě v ní poprvé veřejně užije termínu „banální zlo“, aby se vyrovnala se zlem, jež bylo vykonáno člověkem, kterého Arendtová vnímala spíše jako poslušného než zlého.

V této kapitole bych se ráda soustředila na historický vývoj významu pojmové dvojice, abych adjektiva mohla dále zakomponovat do další etické polemiky nad pojmem zla.

2.1. Pojetí radikálního zla u Immanuela Kanta

Kant ve svém filozofickém systému zachází poměrně daleko, aby zajistil životaschopnost etické teorii, která nebude kompletně závislá na fundamentu křesťansky chápaného Boha. Tím, že člověku dává morální zákon, k němuž se může vztahovat a vůči kterému je odpovědný, připravuje si zároveň půdu pro uvedení motivu zla, které není primárně diabolickým výjevem z biblických příběhů. Zlo tedy není výsledkem božího zásahu, či nezasahu, ale je spjata se svobodnou vůlí morálního jednatelce.⁸⁰

Kantovo „radikální zlo“ lze nejlépe charakterizovat jako zlo vrozené.⁸¹ Význam pojmu „radikalita“ zde odpovídá latinskému *radix*, tedy kořen, ze kterého bylo odvozeno. Autor tedy ještě nemluví o tom typu zla, jež ve své radikalitě ještě přesahuje onu „běžnou“ hrůznost zla, jako to později uvidíme u Arendtové, nýbrž odkazuje na přirozenou náchylnost lidského pokolení ke zlým maximám. Tím se rozumí možnost svobodně se rozhodnout pro odklon od morálního zákona.⁸²

Není zde tedy žádný důvod užívat pojmu „banality“ k popisu nějakého „typu“ zla. Ohlédneme-li se za Kantovými dřívějšími etickými pracemi, dojdeme k názoru, že následovat motiv povinnosti není častokrát tou nejjednodušší volbou. Naopak v *Základech metafyziky mravů* lze Kantova slova interpretovat až do toho extrému, kdy je možné říci, že jediné

⁷⁹ Arendt, Hannah; Scholem, Gershom (2017). *The Correspondence of Hannah Arendt and Gershom Scholem*. Chicago. The University of Chicago Press, s. 209.

⁸⁰ Calder, Todd. "The Concept of Evil". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

⁸¹ Kant, Immanuel (2013). *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, s. 74.

⁸² Bernstein, Richard J. (2002). „Reflections on Radical Evil: Arendt and Kant“. *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 85, No. 1/2, s. 17–30, s. 23.

jednání, jež lze považovat za morální je to, které jde přímo proti našim inklinacím.⁸³ Jestliže budeme sledovat tuto logiku, pak není těžké dojít k představě člověka jako přirozeně tíhnoucímu ke zlu. Kategorický imperativ, s nímž je motiv povinnosti spjat, je internalizovaný nástroj. Soubor povinností a zákazů, které člověk ukládá sám sobě, a na němž jediném závisí jeho vymáhání (přirozeně za předpokladu, že výsledné nemorální jednání nebude zároveň také protiprávní).⁸⁴ Pokud se tedy jedinec má rozhodovat mezi činem, jehož vykonání s sebou nese příslib uspokojení/zamezení předpokládaných strastí, a mezi jednáním, které mu může být veskrze nepříjemné, ale zároveň je v souladu s morálním imperativem, není podivné, když si člověk zvolí cestu nejmenšího odporu. Minimálně v tom případě kdy osoba nechápe kategorický imperativ ve věci svého jednání jako nejvyšší prioritu. Zdá se mi však, že upřednostnění náklonnosti namísto povinnosti nelze vždy považovat za zlé. Jistě existuje mnoho takových náklonností, jejichž uspokojování nikoho nijak významně nepoškozuje – ačkoli by podle Kanta jejich uspokojení nemělo morální hodnotu, neboť by šly proti motivu povinnosti.⁸⁵

Náklonnosti obecně předcházejí každému skutku a to ve dvojitým významu slova „skutek“, který je v obou případech navázán na pojem „svoboda“. Zprvce mluvíme o svobodném zařazení libovolného skutku do souboru maxim. Zadruhé hovoříme o svobodném, praktickém provedení daného činu ve vnějším světě. Zlo, které se reálně ve světě děje, je právě takovým skutkem. V prvním případě zařazení zlého skutku do maxim předchází jeho praktickému provedení. Oproti tomu náchylnosti Kant chápe jako něco vrozeného, co nemůže být vyhlazeno.⁸⁶ Právě to je oním „radikálním zlem“.⁸⁷ To je samo o sobě pouze latentní záležitostí. Nicméně zlo v praktickém slova smyslu tj. reálně provedené, je výsledkem náklonnosti ke zlu, která je spjata se svobodnou vůlí.⁸⁸ A tedy to že jsou lidé ve své přirozenosti náchylní ke zlu, ještě neznamená, že tak budou i jednat. Bez ohledu na naše přijímání, či odmítání Kantovy teorie, je vhodné mít tento přístup na paměti nejenom obecně, ale obzvláště pak s ohledem na kapitoly následující, které nám budou připomínat onu mravní nedokonalost člověka a tedy to, že i lidé bez očividně „zlého charakteru“ se mohou určitým způsobem podílet na zlu.

⁸³ Herman, Barbara. „O hodnotě jednání z pocitu povinnosti“. In: Beran, Ondřej; Cívik, Matej a Pacovská, Kamila (eds.) (2022). *Základní etické teorie*, s. 71–93, s. 78.

⁸⁴ Johnson, Robert, Cureton, Adam. "Kant's Moral Philosophy". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.)

⁸⁵ Calder, Todd. "The Concept of Evil". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.

⁸⁶ Kant, Immanuel. *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, s. 72-73.

⁸⁷ Tamtéž, s. 74.

⁸⁸ Tamtéž, s. 72.

„Radikální zlo“ je tedy u Kanta vrozenou lidskou dispozicí, která se nemusí nutně projevit ve svobodném jednání konkrétních individuí. Obsah takto vymezeného pojmu nicméně není dostačující pro účely, pro něž jej hodlá využít o několik desítek let později Arendtová, která se Kantovou konstrukcí inspirovala ve snaze vyrovnat se světovým děním minulého století. Stejně tak se o uvedené původní chápání pojmu nebude podstatně opírat tato práce, neboť její náplň nespočívá v polemizování nad lidskou přirozeností. Kantův přístup však musel být představen, aby bylo možné pochopit význam posunu chápání pojmu u Arendtové a nazít, kde se při své interpretaci přidržuje právě Kantovy práce.

2.2. Pojetí radikálního a banálního zla u Hannah Arendtové

2.2.1. Pojetí radikálního zla

Vrcholné dílo Arendtové je charakterizováno snahou pochopit podstatu totalitních systémů, které ukázaly na skutečnosti, které nelze dostatečně přesně zachytit simplifikujícím termínem „zlo“. Arendtová nám neposkytuje nijak obsáhlou charakteristiku toho, co míní pojmem „radikální zlo“.⁸⁹ Radikální zlo je pro ni však zlem extrémním a absolutním (případ např. holokaustu). Je to něco, co „...nemůže být odvozeno z lidsky pochopitelných motivů.“⁹⁰ To nám může vzdáleně připomínat to, co Kant nazývá „zlou vůlí“ tj. vůlí, která je schopna zvolit si zlo pro zlo.⁹¹ Dle Kanta však toto „diabolické zlo“ není v kapacitě člověka, ale pouze „d'ábelské bytosti“.⁹² Nebylo by tedy podivné, kdyby jej též považoval za pro lidi nepochopitelné. Nicméně pro Arendtovou jsou zločiny spjaté s totalitou právě takovým diabolickým zlem, jež Kant lidem upírá. A jelikož byly totalitní zločiny spáchané masovým počtem lidí, Arendtová se na Kantovo pojetí obrací s protichůdným názorem, že lidé jsou schopni diabolického zla a se schvalujícím přesvědčením, že tato náchylnost je inherentní (tj. radikální v Kantově slova smyslu).⁹³ Nicméně se zdá, že možnost projevu diabolického zla je v *Původu totalitarismu* vázaná nikoli na osobu, nýbrž na organizované skupiny osob a toto diabolické – radikální (tj. extrémní, v Arendtové slova smyslu) zlo může nabýt reálných podob jen v tom organizovaném systému, který nazývá totalitním.⁹⁴ Radikální zlo je tedy pro Arendtovou určitou inherentní vlastností a to vlastností nikoli jedinců, nýbrž totalitních systémů. Jak bude dokládáno ve shrnutí podkapitoly, zdá se mi vhodné domnívat se, že pro Arendtovou jedinec není nikdy schopen samostatně páchat radikální zlo.

⁸⁹ „Zdá se, že zřetelně rozeznat lze pouze jedno: lze říci, že radikální zlo se vynořilo v souvislosti se systémem, v němž se všichni lidé stali stejně nadbytečnými.“ Viz Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 620.

⁹⁰ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 11.

⁹¹ Formosa, Paul. „Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?“, s. 720.

⁹² Kant, Immanuel. *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*, s. 76–77

⁹³ Formosa, Paul. „Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?“, s. 720.

⁹⁴ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 11.

Aby se zlo mohlo stát radikálním, je tedy potřebné pro něj prvně vytvořit vhodné podmínky. Podstatnou ingrediencí se podle autorky stává vznik lidské nadbytečnosti.⁹⁵ Nadbytečnost znamená učinit každého v rámci systému nahraditelným a sám o sobě bezcenným. Zbavit každého jejich individuality.⁹⁶

Činit lidi nadbytečnými pro oběti znamená je dehumanizovat a učinit bezvýznamnými. Dehumanizovat znamená záměrně změnit náhled na pojmání lidské přirozenosti jakožto osob, a tím je vystavit možnosti nelidského zacházení. Učinit bezvýznamnými pak znamená otevřít dveře možnosti kompletní anihilace pro oběti a zúžení možností neparticipovat na masovém bezpráví pro pachatele a potenciální pachatele. V první řadě jde tedy o útok na lidskou přirozenost, v druhém na lidskou důstojnost.⁹⁷ Tento proces je v *Původu totalitarismu* rozložen do tří fází.

Prvním krokem je zabití právní osoby. To se děje zprvu „pouze“ omezením práv určité skupiny osob. Posléze pak jejich kompletním vyjmutím⁹⁸ z právního systému.⁹⁹ Druhou fází je zabití morální osoby. To znamená zrušení možnosti solidarity „...vytvořením podmínek, za nichž svědomí přestává být adekvátní a konat dobro se stává naprosto nemožné.“¹⁰⁰ Posledním stádiem je zabití lidské individuality. To se dělo redukcí na pouhou předvídatelnou a uniformní masu, které v jednání scházela jakákoli spontaneita.¹⁰¹

Arendtová popisuje de facto to, co o několik desítek let později nazve ve stejnojmenné práci Giorgio Agamben *homo sacer*.¹⁰² Vynětím ze systému, vyčleněním ze společenského, politického, občanského života se plnohodnotný lidský život redukuje na čistě biologickou entitu, na jejíž výjimečné postavení lze aplikovat specifická zacházení, která otevírají dveře radikálnímu zlu.

2.2.2. Pojetí banálního zla

Syntéza nadbytečnosti probíhá jak na straně obětí, tak i na straně pachatelů. Ve snaze vyjádřit se ke komplikované kolektivní vině německých občanů v knize *Responsibility and Judgement*

⁹⁵ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 620.

⁹⁶ Tamtéž, s. 617.

⁹⁷ Tamtéž, s. 619.

⁹⁸ Tento krok kritizuje mimo Arendtovou např. i Karl Schmitt, který postavení určitých sociálních skupin mimo zákon považuje za kritické rozhodnutí, jež transformovalo původní, dle Schmitta žádané, ambice NSDAP do stádia všeobecné malignity. Viz Plaetzer, Niklas (2023). „Eichmann in Plettenberg: Carl Schmitt reads Hannah Arendt“. *Modern Intellectual History*, Vol. 20, No. 1, s. 270–297, s. 283.

⁹⁹ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 604.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 611.

¹⁰¹ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 615.

¹⁰² Viz Agamben, Giorgio (2011). *Homo sacer: suverénní moc a pouhý život*. Praha. OIKOYMENH.

(1968) Arendtová zavádí teorii „ozubených koleček“.¹⁰³ Nacistické Německo (i Stalinistický Sovětský svaz) bylo dle ní extrémně propracovaným systémem, jenž byl obrovským komplexem složeným z mnoha malých částí (pracovníků). Ty měly svoje nenahraditelné funkce, nicméně samy o sobě byly dokonale nahraditelné. Technicky vzato za jedinou nenahraditelnou a také politicky odpovědnou osobu Arendtová považuje Hitlera.¹⁰⁴ Pakliže se ti, které systém Třetí říše vyloučil ze svých řad, proměnili v holá těla pak ti, které systém potřeboval, byli transformováni v instrumenty umožňující jeho chod.

To, co Arendtová nazývá „banalitou zla“ má v takto radikálním systému své kořeny ve velmi efektivní dělbě práce v rámci státu.¹⁰⁵ Celá mašinérie potřebovala pro svoji funkčnost obrovské masy lidí. Tyto davy se přímo podílely na udržování chodu totalitní velmoci. Poměrově se však jen relativně minoritní část podílela na genocidě a jednostranných masakrech mimo válečná tažení. Čistě politická podpora a tichá tolerance se ukázaly být dostatečným fundamentem pro zachování totalitní moci. Radikální zlo, které bylo umožněno totalitními systémy v období Třetí říše, resp. Sovětského svazu tedy, dle Arendtové nespočívá ve snaze většiny činit zlo nýbrž v ochotě této většiny vyhovět požadavkům politicky přesvědčivé menšiny, či ji lhostejně tolerovat¹⁰⁶.

V *Původu totalitarismu* Arendtová o banalitě zla ještě explicitně nemluví, nicméně tento prvek tiše prostupuje celou knihou, např. když popisuje meziválečné německé občanstvo. „Zvláštní odosobněnost masového člověka se zde projevila touhou po anonymitě, touhou stát se pouhým číslem a fungovat jako malé kolečko, zkrátka touhou po každé změně, která by odstranila falešné identifikace se specifickými typy či předurčenými funkcemi uvnitř společnosti [...] Nacisté založili celou svou propagandu na tomto nerozlišeném soudružství, tomto ‚společenství osudu‘.“¹⁰⁷ Banalitu zla také můžeme nalézt na pozadí popisu syntézy nadbytečnosti při deskripci postupu zabití právní osoby, která nutně musela probíhat pod rukama jednotlivých úředníků.

Sousloví „banalita zla“ se velmi rychle uchytilo, když Arendtová termín užije v kontextu soudního procesu s Adolfem Eichmannem.

¹⁰³ Je vhodné dodat, že o „kolečích“ mluví už v roce 1945. Viz Arendt, Hannah (2003). *Responsibility and Judgment*. New York. Schocken Books, s. 29.

¹⁰⁴ Arendt, Hannah (2003). *Responsibility and Judgment*. New York. Schocken Books, s. 30.

¹⁰⁵ Bauman, Zygmund. *Modernita a holokaust*, s. 151.

¹⁰⁶ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 438.

¹⁰⁷ Tamtéž, s. 459.

Když Arendtová roku 1961 usedá do lavice soudní síně v Jeruzalémě, aby se coby reportérka *The New Yorker* účastnila soudního řízení s nacistickým „pohlavářem“, je napůl šokována postavou souzeného. Eichmann ji, zkratkovitě řečeno, připadal extrémně normální.¹⁰⁸ Nikdo, kdo by vypadal jako pachatel postavený před soud za „zločinné jednání vůči Židům – vedené úmyslem židovský národ zničit“.¹⁰⁹ Na Arendtovou zapůsobil jako „duch, který se navíc ve své skleněné klínce minutu za minutou vytrácí“.¹¹⁰ Když píšu „napůl šokována“ obracím pozornost na fakt, že Eichmann v šedesátých letech velmi hezky zapadá do teorie o „nadbytečnosti manipulátorů tohoto systému“¹¹¹, která byla již proklamována v *Původu totalitarismu* a nejen to. Už v *Organized Guilt and Universal Responsibility* (1945) se mluví o „řadových“ nacistických vrahách jako v první řadě o mužích, kteří byli motivováni zájmem o zabezpečení vlastní rodiny. Opět tedy nikoli chladnokrevní zabijáci, ale jedinci usilující o sociální a ekonomickou stabilitu, které byrokratické procedury zbavily odpovědnosti nad rámec zájmu o blaho svých nejbližších.¹¹²

Vidíme tedy, že počátky pojmu „banalita zla“ u Arendtové sahají daleko před Jeruzalémský proces, což se nevyhnulo kritice ve znění, že posudek Arendtové ohledně Eichmanna byl silně zabarven jejími dřívějšími teoriemi.¹¹³ Tak či onak pro účely této práce je podstatné, že Arendtová užívá termínu „banalita zla“ pro zachycení fenoménu, který popisuje aktivní spoluúčast mnoha běžných pracujících individuí na radikálním zlu a Eichmanna jako reprezentativní součást tohoto jevu.¹¹⁴

Zdá se mi, že u „banálního zla“ jako kategorie můžeme mluvit o určitém pozitivním a negativním obsahu.

Ve věci negativního vymezení je důležitým faktorem absence oněch tradičních charakteristik, které si spojujeme s činiteli zla. Zainteresovaný jedinec obecně není z psychologického či psychiatrického hlediska nijak abnormálním a nepředpokládá se, že by za jiných podmínek, než které poskytoval totalitní stát, byl nebezpečným pro sebe nebo své okolí. Je tu tedy absence mnoha požadavků, jenž byly představeny v teoriích prezentovaných v první kapitole.

¹⁰⁸ Arendtová, Hannah (2019). *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Přeložil Martin Palouš. Praha. OIKOYMENH. Knihovna politického myšlení, s. 35.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 264.

¹¹⁰ Arendt, Hannah; Jaspers, Karl; Köhler, Lotte; Saner, Hans (1992). *Hannah Arendt/Karl Jaspers correspondence, 1926-1969*. New York. Harcourt Brace Jovanovich, s. 434.

¹¹¹ Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 620.

¹¹² Arendt, Hannah (1945). „Organized Guilt and Universal Responsibility“. *Jewish Frontier*, Vol. 1, No. 4, s. 204–213, s. 210–211.

¹¹³ Cesarani, David (2008). *Eichmann: jeho život a zločiny*. Praha. Argo, s. 12.

¹¹⁴ Srov. s Bauman, Zygmunt (2023); Donkins, Leonidas. *Morální slepota: ztráta citlivosti v tekuté modernitě*. 1. vydání. Praha. Pulchra, s. 39.

Nenajdeme tu nutnost sadismu, ani páchání „zla pro zlo“. V některých případech by bylo diskutabilní, zda poškození bylo „rozumně předvídatelné“. Zajímavý je naopak Gaitův důraz na „zlo z nevědomosti“. Banální zlo je také s extrémním poškozením spjato spíše nepřímo, než přímo – jak je dobře prezentováno právě Eichmannovou náplní práce.

Arendtová se opírá o výpovědi nejmenovaných odborníků a o Eichmannovi se vyjadřuje následovně: „[...] nebyl ani člověk nepřičetně nenávidící Židy, příklad fanatického antisemity, ani produkt jakékoli indoktrinace.“¹¹⁵ Ve své knize se nadto poněkud jízlivě vyjadřuje ke komentáři vrchního prokurátora procesu Hausnera, dle něhož psychiatři obžalovaného charakterizovali jako „člověka posedlého nebezpečnou a neukojitelnou touhou vraždit“, jako „perverzní, sadistickou osobnost“.¹¹⁶ Jinými slovy Eichmann jako součást „banality zla“ byl pro Arendtovou zdravým členem společnosti. Obdobně se mimo jiné vyjadřuje také o Himmlerovi, když jej kontrastuje s Hitlerem, Goebbelsem či Göringem. Poslední tři zmiňované dle Arendtové spojuje určitá perverze, jež je motivovala – fanatismus, sadismus, touha po moci, apod. Nicméně Himmlera chápe jako muže buržoazie své doby se vším všudy. Tedy někoho „normálního“. Tím se ho však nesnaží v žádném případě omluvit. Himmler si byl podle Arendtové dobře vědom, že většina občanů Německa nejsou ve své povaze žádní sadisté, vrazi, násilníci, lidé perverzních a nízkých choutek, ale běžní lidé se zájmem o zabezpečení blaha svého a blaha svých bližních. A podle toho taky vybudoval svou organizaci založenou právě na běžných pracovnících, kteří budou odpovědně odvádět svoji práci.¹¹⁷ Spojme to se zmiňovanou silnou hierarchizací a byrokracií a bude jasné, jak se nespočet lidí ochotně zapojilo do vraždící mašinerie Třetí říše.

Stejně jako Eichmann ani Himmler nebyl příliš vystavován tlaku svědomí, neboť si nikdy nemusel osobně „špinit ruce“ a mohl tak pohodlně řídit akce gestapa, aniž by k tomu potřeboval cokoli jiného než pero a telefon. Proto ostatně Arendtová užívá trefného pojmenování *desk murderers* „vrazi od psacího stolu“¹¹⁸, nebo také *administrative massacres* „administrativní masakry“.¹¹⁹ Nicméně Himmlerovu pozici nelze v žádném případě ztotožňovat s pozicí Eichmannovou, neboť šéf gestapa rozhodně nebyl žádným lehce nahraditelným „kolečkem ve stroji“.

¹¹⁵ Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*, s. 35.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 35.

¹¹⁷ Arendt, Hannah. „Organized Guilt and Universal Responsibility“, s. 208–209.

¹¹⁸ Arendt, Hannah. *Responsibility and Judgment*, s. 237.

¹¹⁹ Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*, s. 308.

Pokud jde o pozitivní vymezení jedinců, kteří jsou náchylní k páčání banálního zla, pak není možno nezmínit ono slavné „Eichmann nemyslel“. Tím Arendtová neodkazuje na jeho tupost či hloupost, nýbrž na jeho oddanost vůči autoritám umocněnou jeho fyzickou vzdáleností od masakrů.¹²⁰ Arendtová velmi dobře věděla, že Eichmann byl seznámen se všemi podstatnými detaily konečného řešení. Nicméně jde o to že: „Eichmann nikdy nebyl bezprostředně přítomen hromadnému střílení. Nikdy neviděl zblízka průběh zplynování, nikdy ani nepřihlížel, jak probíhá selekce práceschopných...“¹²¹ Zkrátka řečeno obžalovaný nebyl v plné míře konfrontován s důsledky svého vlastního jednání. Byl to úředník. Stál de facto na začátku procesu. Psal seznamy, organizoval nucené emigrace, plánoval transporty apod. V porovnání s první kapitolou vidíme, že on sám nezpůsobil žádné extrémní poškození. Kdyby měl sadistické či jinak antisociální tendence, jen těžko by se spokojil s takovou distancí od obětí a jejich reakcí. Z podobného důvodu by nejspíše neseděl ani Perretův požadavek „zla pro zlo“, neboť Eichmann byl v první řadě byrokrat, ne násilník, a ani Goldbergovo asymetrické pojetí moci se ve vztahu k Eichmannovi nezdá být přesvědčivé, jelikož Eichmannovi nebyl dán takřka žádný prostor pro analýzy obětí ve snaze hledat jejich slabiny a těch zneužívat proti nim. Eichmann před sebou obvykle ani neměl konkrétní oběti, jen data na papíře. Jeho zlo bylo zkrátka příliš odlišné povahy na to, aby na něj šly bez problémů uplatnit jakékoli v první části práce uvedené teorie – snad mimo Gaitovo „zlo z nevědomosti“, které však počítá s určitým druhem libosti z činu, zatímco se předpokládá, že Eichmann měl požitek ze své dobře odvedené práce a nikoli z osudu obětí. Nestaral se o osud deportovaných minimálně už jenom proto, že jeho vnímání kompletně postrádalo cokoli podobného dříve popsané Singerově morální univerzalitě a namísto toho aplikoval spíše selektivní přístup k morálním závazkům na základě fyzické a emoční vzdálenosti, jak ho popsal Spaemann při své konstrukci *ordo amoris*.¹²² Zkrátka řečeno jsem toho názoru, že Eichmann byl fyzicky i mentálně příliš vzdálen důsledkům svého jednání na to, aby to v něm vyvolalo jakoukoli reflexi, empatii či soucit.

Eichmann racionálně moc dobře věděl, co dělá, ale to ještě neznamená, že skutečně rozuměl tomu, co dělá, neboť dle Arendtové neměl tendence rozvažovat nad záležitostmi přesahující

¹²⁰ Tamtéž, s. 308.

¹²¹ Tamtéž, s. 102.

¹²² Spaemann mluví o „ordo amoris“ jako o odstupňovaném vnitřním řádu dle kterého jedná každý člověk, a který řídí jeho jednání vůči druhým. Ti, kteří stojí v jeho úzkém okruhu (zejm. emočně a fyzicky) jsou při krizových situacích upřednostňováni před jinými osobami. Tj. při konfliktní situaci člověk pravděpodobněji pomůže citově blízké osobě než osobě, k níž nemá žádnou citovou vazbu, a stejně tak pomůže spíše tomu, kdo se nachází v jeho fyzické blízkosti než těm, kteří se od něj vyskytují daleko. Viz Spaemann, Robert (1998). *Štěstí a vůle k dobru*. Praha. OIKOYMENH, s. 126–127.

obsah svých přímých direktiv. Možná by bylo o něco vhodnější, kdyby Arendtová byla bývala namísto „absence myšlení“ hovořila spíše o absenci vnímání, neboť Eichmann nad následky svých činů nutně musel přemýšlet, jinak by svou práci prakticky vykonávat nedokázal. Nicméně ony důsledky sám nevnímal. Záměrně a uvědoměle si je nepřipouštěl, a tedy je nemohl pochopit v plné výši. Je ovšem nutné dodat, že Eichmann byl podle Arendtové v tomto ohledu jakýsi extrém, neboť „normální“ člověk by nedokázal být takto ignorantský vůči povaze vlastního jednání.¹²³ Vposledku tak monstrum, které se aktivně zasadilo o úspěšný průběh holokaustu, byl jednoduchý úředník, kterému v povaze dost možná chyběl jak sadismus, tak i antisociální rysy obecně.¹²⁴ To jej ale v žádném případě neomlouvá a jeho případ by nám měl navždy sloužit jako příklad toho že pro to, aby se člověk přičiňoval na jednom z největších zvěrstev historie, nemusí být daná osoba nutně „zlým člověkem“.

2.2.3. Shrnutí pojetí radikálního a banálního zla u Arendtové

Zajímavostí zůstává, že zatímco „banalitu zla“ můžeme pozorovat na úrovni jak systémové (politické – např. celý byrokraticko-hierarchistický systém totalitních režimů, propagandistické útvary apod., tj. souhrn vykonavatelů), tak i individuální (příklad Eichmanna jako jednotlivého vykonavatele), o „radikalitě zla“ Arendtová mluví jen v kontextu systémů. Radikální zlo, zlo, které svým rozsahem a hrůzností překračuje „běžné“ případy zla, a které ruší lidskou individualitu tím, že každého činí nadbytečným, bylo dle Arendtové umožněno zapojením celých mas a nebylo by proveditelné jen díky snahám několika fanatiků, kteří o něm ve finále rozhodovali. S radikálním zlem je spjata extrémní újma velkého počtu obětí, která aby mohla být zorganizována, musí zahrnovat významné množství podporovatelů. Tento organizační aspekt Arendtová nazývá banálním zlem. Banální zlo pro svoji existenci potřebuje radikální zlo, jinak by samo o sobě nezpůsobovalo žádnou újmu. Je to pouhý nástroj, platforma činu, nemá žádný morální význam. Nemorálním se stává, až když je zneužito pro nemorální účely. Povaha banálního zla je instrumentální. Zainteresovaní jedinci obsazují spíše administrativní posty, anebo jsou třeba zaměřeni na tvorbu a šíření propagandy. Jsou to v širokém slova smyslu zaměstnanci. Pachatelé zpravidla

¹²³ Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*, s. 308.

¹²⁴ Obdobný názor na Eichmannovu osobnost a roli ve Třetí říši měli i slovenský spisovatel Ladislav Mňačko (viz Mňačko, Ladislav (1961). *Já, Adolf Eichmann*. Praha. SNPL, s. 5.). Dále pak Harry Mulisch (kterého sama Arendtová zmiňuje v postscriptu; viz Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*, s. 302.). Oba muži se procesu osobně účastnili. Pozice např. Karla Jasperse byla minimálně do léta 1961 v opozici s Arendtovou (viz Arendt, Hannah; Karl, Jaspers; Lotte Köhler; Hans, Saner (1992). *Hannah Arendt/Karl Jaspers correspondence, 1926–1969*. New York. Harcourt Brace Jovanovich, s. 439.). Zcela opačný názor zastával Gershom Schlolem, který s Arendtovou přerušil styky právě kvůli její knize (viz Arendt, Hannah; Scholem, Gershom. *The Correspondence of Hannah Arendt and Gershom Scholem*, s. 204.)

sami napřímo (tj. fyzicky) nikoho nepoškozují, a proto své jednání nemusejí vždy vnímat jako zlé.

Z uvedeného lze tedy vyvodit, že pokud by radikální zlo postrádalo organizaci banálním zlem, pak by nebylo proveditelné, a tedy že jednotlivec sám o sobě nemá prostředky pro spáchání radikálního zla. Když Arendtová mluví o struktuře Třetí říše tak přirozeně chápe Hitlera jako odpovědnou osobu. Toho sice nazve „perverzním fanatikem“¹²⁵, je však na pováženou, zda je tato charakteristika zaměnitelná s představou o jeho schopnostech samostatně spáchat radikální zlo. Spíše by bylo konzistentnější inklinovat k názoru, že bez specifického kontextu totalitního režimu by zlo skrze jedince nemohlo dosáhnout daného stupně radikality. S tímto názorem Arendtové můžeme, ale také nemusíme souhlasit. Na pováženou je komentář současného Italského filozofa Alessandra Ferrary. Ten je toho názoru že člověk, za předpokladu že je toho vůbec schopen (a Arendtová říká, že nikoli), nikdy nejedná ve jménu radikálního zla za současného uvědomění, že páchá zlo takovýchto rozměrů a celá záležitost s sebou spíše nese znaky absolutního nepochopení toho, co to znamená konat dobro.¹²⁶

Ve věci individua se v *Eichmannovi v Jeruzalémě* Arendtová vyjadřuje například následovně: „...nepřítomnost myšlení je s to způsobit větší zkázu než všechny instinkty ke zlu dohromady, které možná člověk v sobě má.“¹²⁷ Tady si čtenář velmi rychle všimne onoho výmluvného „možná“. Ve svém dopise Gershomu Scholemovi z roku 1963 Arendtová píše, že už nebude nadále používat výrazu „radikální zlo“, a že zlo může být jen velmi extrémní ale nikdy ne radikální. Vyjadřuje také své přesvědčení, že „[zlo] nemá žádnou hloubku [...]. Jen dobro je vždy hluboké a radikální“.¹²⁸ To by se dalo interpretovat ve vztahu ke Kantově výchozí pozici (kterou v dopise také zmiňuje) tak, že „radikální zlo“ o kterém Arendtová mluví, nakonec není výsledkem přirozených predispozic jednajících ke zlu, nýbrž že se jedná o důsledek samo o sobě banálních (tj. na přirozenosti činitelů nezávislých) motivů, a tedy že ve své podstatě je ono zlo skutečně spíše extrémním než radikálním.¹²⁹

Závěrem lze tedy říci, že Arendtová chápe radikální zlo jako zlo nepředstavitelné hrůznosti, nepochopitelných motivů, ztatečně přesahující obvyklou lidskou zkušenost se zlem. Je spjato

¹²⁵ Arendt, Hannah. „Organized Guilt and Universal Responsibility“, s. 209.

¹²⁶ Ferrara, Alessandro. „The Evil That Men Do“. In: Pía Lara, María (ed.) (2001). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. University of California Press, s. 173–188, s. 174.

¹²⁷ Arendtová, Hannah. *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*, s. 308.

¹²⁸ Arendt, Hannah; Scholem, Gershom. *The Correspondence of Hannah Arendt and Gershom Scholem*, s. 209.

¹²⁹ Bernstein, Richard J. (2002). *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge. Polity Press, s. 218.

se syntézou nadbytečnosti a systematickou eliminací spontaneity, individuality s plurality.¹³⁰ Jedná se vždy o produkt totalitního režimu¹³¹ - komplexu, do nějž je zainteresován vysoký počet pachatelů, z nichž se jen velmi omezený počet podílí na rozhodování o páčání tohoto zla, zatímco jsou podporováni množstvím jednotlivých vykonavatelů konkrétních činů, kteří se jako individua řídí byrokratickými instrukcemi nespočtu úředníků. Převážně tito byrokraté, ale také jiní vykonavatelé, se pak na radikálním zlu přičiňují páčáním zla banálního.¹³² To je u Arendtové pojímáno, zjednodušeně řečeno, jako zlo vykonávané běžnými lidmi s jinými intencemi než samoučelně činit zlo.¹³³ Jedná se spíše o následek konformity, pasivity a nezaměřenosti na dosah a význam jednání jednotlivce než o uvědomělé a přiznávané páčání zlých činů. Je zde patrný obdobný přístup s jakým ke zlu (v jeho případě ke zlu obecně) přistupuje Gaita, jak bylo prezentováno v kapitole první. Je nutno zdůraznit, že vznik banálního zla je u Arendtové podmíněn specifickým (totalitním) prostředím. Běžnými lidmi se pak rozumí jedinci bez zjevných psychiatrických diagnóz a perverzních tendencí.

Záměrem této kapitoly bylo podat stručnou analýzu radikálního a banálního zla u dvou významných myslitelů – Immanuela Kanta a Hannah Arendtové. Důraz byl přitom kladem na rozbor banálního zla. Právě tento fenomén zaujal nejenom Arendtovou a skrze ni další filozofy, ale stal se předmětem zájmu také pro výzkumníky z oborů, jako jsou sociologie, právní teorie anebo psychologie. Existence banálního zla naprosto nalomila do té doby převažující názor, že morální zlo páchají většinou zlí lidé s morálně nízkými motivy, a tedy ukázala na možnost, že lidé páchající zlo nemusejí být nikterak nepodobní těm, kteří celý život strávili v obecné morální neúhonnosti, což problematizuje také snahu vybudovat obecně plauzibilní teorii zla. Úvahy nad banálním zlem zplodily mimo teoretické práce také několik empirických experimentů, které se snažily s jeho určitými aspekty vyrovnat. Tyto pokusy jsou pro nás zajímavé tím, že reprezentují přesun chápání zla jako následku pachatelovy touhy učinit nějaké zlo (resp. užít zla pro morálně nízký cíl), na zlo jako příklad nějakých imorálních důsledků, kdy konkrétní situace hraje větší roli než postava pachatele a její atributy.¹³⁴

¹³⁰ Tamtéž, s. 218.

¹³¹ Nutnosti závislosti radikálního zla na totalitarismu u Arendtové nasvědčuje mj. výrok, v němž autorka uzavírá popis koncentračních táborů slovy „Myšlenku o vývoji a přeměně kvalit tak uzavírá to, že se objevuje jakési radikální zlo, jaké jsme předtím neznali.“ Viz Arendtová, Hannah. *Původ totalitarismu I-III*, s. 599.

¹³² Bernstein, Richard J. *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*, s. 218.

¹³³ Goldberg, Zachary J. „A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation“, s. 37.

¹³⁴ Vetlesen, Arne, J. (2005). *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*. Cambridge. Cambridge University Press, s. 4.

V následující kapitole bych ráda představila tři takové „experimenty“. První se bude snažit nalézt odpověď po mezích ochoty morálně normativních jedinců páchat zlo, je-li jim to nařízeno. Druhý nám předvede jaká je síla předsudků, za jakých okolností mohou vést ke zlým činům a jakou roli v tom hraje možnost volby. Poslední pokus pak bude pokračovat v otázce svobodné volby a nabídne nám zajímavou perspektivu na otázku kam až je člověk ochoten zajít, má-li takřka neomezené možnosti a sníženou odpovědnost za své činy.

3. Zlo mimo zlo: Lidská křehkost jako brána ke zlu

V první kapitole práce jsme si mohli všimnout, že pakliže určitá teorie zla rozebírá postavu pachatele, často se kloní k názoru, že jeho charakter musí určitým způsobem spáchanému zlému činu odpovídat, a tedy, že pachatel zla je buď svým charakterem zlý člověk, anebo se alespoň jedná o osobu, jejíž psychický stav jí dočasně umožňuje zlo činit. Druhá kapitola práce nám pak nabídla perspektivu zcela odlišnou. Problematika „banality zla“, jež do hry vstoupila, ukázala na možnost aktivního přičiňování se na zlu té nejvyšší radikality, která je však poznamenaná určitou psychickou a fyzickou distancí pachatele od oběti, což snižuje vnímání spjatosti pachatelova vlastního jednání se zlem páchaným na oběti. Pachatel v činu figuruje jako aktivní a nepostradatelný zprostředkovatel, poslušný vykonavatel něčí vůle, což mu umožňuje poměrně snadno přivírat oči nad vlastní rolí ve zlu a jeho povaha tedy nemusí být nijak významně morálně pochybná.

Zatímco v první části práce jsme tedy usoudili, že charakter pachatele a jeho motivy mají v otázce zla obvykle významnou roli, ta druhá nás nasměřovala k přijetí možnosti, že mohou existovat situace, v nichž jsou z morálního hlediska i nikterak problematičtí lidé hromadně ochotni participovat na zlu. To vzbuzuje otázku o tom, zda je člověk ve svých morálních hodnotách skutečně natolik flexibilní, že jej vhodné prostředí přiměje k opuštění morálních hodnot do té doby zastávaných, anebo zda jsou lidé obecně skutečně přirozeně náchylní ke zlu tak, jak o tom byl přesvědčen Kant, anebo zda se jedná o kombinaci obojího. V rámci této kapitoly bych se tedy ráda věnovala situačnímu zlu, tj. otázce vlivu prostředí na ochotu člověka činit zlo. Vycházet přitom budu z proslulého psychologického experimentu Stanleyho Milgrama, méně známého pedagogického experimentu Jane Elliott a konečně uměleckého happeningu Mariny Abramović nesoucí název Rhythm 0.

3.1. Milgramova studie poslušnosti jako ukázka zla na rozkaz?

Málokterý behaviorální experiment je tak známý jako Milgramova studie o poslušnosti vůči autoritám. V roce 1963 se americký psycholog s židovskými kořeny Stanley Milgram rozhodl provést experiment, jehož námět se dává do souvislosti s fenoménem banality zla, který se dostal do popředí okolo doby procesu s Adolfem Eichmannem. Cílem Milgramova experimentu bylo zjistit, nakolik by byly testované subjekty ochotné podílet se na poškozování druhého člověka, pakliže by to po nich bylo vyžadováno osobou v pozici autority. Stejně jako každý jiný experiment, ani tento se nevyhnul dobře mířené kritice,

nicméně pro naše potřeby budeme otázku vědecké validity nyní ignorovat, neboť většina oprávněných námitek je soustředěna na Milgramovu otázku po poslušnosti, což není to, co nás nyní na pokusu zajímá.¹³⁵

Původní studie probíhala v laboratorních podmínkách a pod záštitou univerzity v Yale.¹³⁶ Vybráno bylo 40 dobrovolníků (všechno pracující muži různých sociálních tříd a vzdělání ve věku 20-50 let)¹³⁷, kteří byli za honorář naverbováni oficiálně do studie „paměti a učení“. Peněžitá odměna jim byla poskytnuta už za pouhou účast a její výše byla fixní, nepodmíněna průběhem studie.

Testovaný subjekt figuroval v roli učitele, jenž měl za účasti výzkumníka „testovat“ paměť „žáka“ (ve skutečnosti najatý herec), který se nacházel za prosklenou stěnou v druhé místnosti. Žák byl připoután na „elektrickém křesle“ a byl napojen na elektrody. Pokud žák odpověděl špatně na otázku učitele, měl testovaný subjekt za úkol udělit žáku „elektrický šok“ (reálně nefunkční). Učitel měl k dispozici 30 spínačů, jenž byly označeny odpovídající výší elektrického šoku. Tato výše se pohybovala v rozmezí 15-450 voltů a mimo uvedenou voltáž byl každý spínač popsán verbálně „nízká úroveň šoku, střední úroveň šoku, silný šok, velmi silný šok, intenzivní šok, extrémně silný šok, nebezpečí: těžký šok“. Další dva spínače pak byli označeny „XXX“. Před začátkem experimentu byly zkoumané subjekty samy vystaveny elektrickému šoku o síle 45 voltů (to byl spínač úrovně 3). Učitel byl výzkumníkem instruován zvyšovat voltáž šoků pokaždé, když mu žák sdělil nesprávnou odpověď. Frekvence nesprávných odpovědí žáka byla předem determinována tak, aby bylo možné dojít až do nejsilnější úrovně šoku. Herec až do šoku o síle 300 voltů (spínač 20) realistickým způsobem předstíral stoupající úroveň bolesti. Na 315 voltech slyšitelně bušil do skla. Nad tuto úroveň žák nijak dále nereagoval.

¹³⁵ Pro souhrn kritiky Milgramova experimentu viz např. Russell, Nestar; Gregory, Robert (2021). „Are Milgram's Obedience Studies Internally Valid? Critique and Counter-Critique“. *Open Journal of Social Sciences*, Vol. 9, s. 65–93., anebo Griggs, Richard, Whitehead, George. (2015). „Coverage of recent criticisms of Milgram's obedience experiments in introductory social psychology textbooks“. *Theory & Psychology*, Vol. 25, no. 5, s. 564–580.

¹³⁶ „...Experimenty byly dále opakovány v Princetonu a pěti dalších státech mimo USA...“ viz Badhwar, Neera K. (2009). „The Milgram Experiments, Learned Helplessness, and Character Traits“. *The Journal of Ethics*, Vol. 13, No. 2/3, s. 257–289, s. 262–263.

¹³⁷ Vetlesen vytýká studii nedostatek komplexity a nabízí otázku možnosti modifikací, např. jak by testované subjekty reagovali, kdyby byl „žákem“ někdo určitého věku (třeba dítě), jiné etnicity, popř. někdo z okruhu jejich známých, neboť identita oběti bývá při zlu častokrát klíčová. viz Vetlesen, Arne, J. *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*, s. 25.

Pokud testující subjekt vyjádřil neochotu s experimentem pokračovat, měl výzkumník za úkol jej pobízet postupně čtyřmi frázemi. Pokud testující subjekt odmítl pokračovat i po čtvrté frázi, byl experiment ukončen. Studie pak vyhodnocovala, kolik subjektů a do jakého stupně elektrického šoku bylo ochotno v experimentu pokračovat.

Výsledkem studie bylo, že 26 ze 40 testovaných došlo až ke spínači č. 30 a všichni testovaní byli ochotni udělit šok do úrovně 300 voltů (tj. poslední fáze „intenzivního šoku“). Výsledky experimentu Milgrama a jeho tým obecně šokovaly ze dvou důvodů. Zaprvé před provedením studie se odhadovalo, že pokud by se tohoto experimentu účastnilo 100 lidí, na úroveň 450 voltů by bylo svolných jít 0–3% účastníků.¹³⁸ Druhým důvodem byla ochota testovaných subjektů pokračovat ve studii i přes viditelné známky silné stresové reakce, neboť účastníci by přerušением studie nebyli žádným způsobem ztratni. Jak uvádí Neera Badhwar, výsledky experimentu byly tak šokující, protože: „...subjekty se neměly čeho bát, pokud by neuposlechly kromě (možná) nesouhlasu výzkumníka, nic co by mohly získat, pokud by poslechly, než výzkumníkův souhlas, neměly žádný odpor, ani nenávisť k obětem, a žádný ideologický závazek k výzkumníkovým důvodům.“¹³⁹ Milgram z výsledků vyvozuje, že člověk je ve velké míře ochoten jít proti základním morálním hodnotám, pakliže je k tomu veden osobou v pozici autority a to i přesto, že s jejím rozhodnutím nesouhlasí a tento nesouhlas neústí v žádnou jeho reálnou ztrátu.¹⁴⁰

Pro naše potřeby však není nyní zásadní zkoumat ochotu testovaných poslouchat autority, nýbrž zamyslet se nad tím, co by nám studie mohla vypovědět o ochotě lidí činit zlo.

Jedním z nejpodstatnějších zjištění studie byla přítomnost silných stresových reakcí testovaných subjektů.¹⁴¹ U testovaných bylo pozorováno „pocení, chvění, koktání, okusování rtů, sténání, zarývání nehtů do masa“.¹⁴² 14 subjektů mělo záchvaty nervózního smíchu, který je jedním z obranných mechanismů těla proti stresu (existuje však interpretace, že nervózní smích nebyl známkou stresu, ale jakýmsi zahanbením ze sadistického potěšení, že je člověku povoleno někoho beztrestně poškozovat¹⁴³). Po ukončení experimentu byly u většiny pozorovány známky viditelného oddechnutí a u některých i stopy lítosti. „Mnoho poslušných

¹³⁸ Milgram, Stanley (1963). „Behavioral study of obedience“. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 67, No. 4, s. 371–378, s. 375–376.

¹³⁹ Badhwar, Neera K. (2009). „The Milgram Experiments, Learned Helplessness, and Character Traits“, s. 259.

¹⁴⁰ Milgram, Stanley (1963). „Behavioral study of obedience“, s. 376–377.

¹⁴¹ Toto zjištění by odpovídalo snaze Himmlera po vyvinutí co nejvíce dehumanizujícího způsobu zabíjení poté, co se zjistilo, že členové Einsatzgruppen jsou nadměrně stresováni při zabíjení dětí a žen. Viz Goldberg, Zachary J. *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*, s. 48.

¹⁴² Milgram, Stanley (1963). „Behavioral study of obedience“, s. 375.

¹⁴³ Vetlesen, Arne, *J. Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*, s. 105.

subjektů si oddechlo, třelo si obočí, prsty si protíraly oči, anebo si nervózně hrály s cigaretami. Některé lítostně kroutily hlavou“.¹⁴⁴ Milgram konstatuje, že bylo jisté, že mnoho účastníků studie očividně jednalo proti vlastním morálním hodnotám.¹⁴⁵

Je podstatné zdůraznit, že co se časového vymezení týče, přestože není známo, jak dlouho jednotlivá sezení trvala, dá se předpokládat, že byla poměrně krátká, tj. nemluvíme tu o dnech a nejspíše ani o mnoha hodinách. To znamená, že mentálně zaměstnaný subjekt neměl takřka žádný čas aktivně přemýšlet nad svým jednáním. Milgram se k problematice délky trvání experimentu, pokud je mi známo, nevyjadřuje. My se však musíme zamyslet nad tím, co nedostatek času na rozmyšlení v takovém kontextu znamená pro zlo. Znamená to, že každý člověk¹⁴⁶ je přirozeně ochoten se nějakým způsobem podílet na zlu a jediné, co mu v tom brání je racionalita? Museli bychom ignorovat fyzické známky stresu, jež byly popsány v předchozím odstavci, abychom mohli dojít k tomuto závěru. Nicméně není pochyb o tom, že omezení možnosti rozjímat nad vlastním jednáním vede člověka k větší ochotě podřídit se požadavkům autority, což může být aplikováno i na pokyny vedoucí ke zlým činům.

Pokud uznáme platnost Milgramova experimentu a zobecníme jeho výsledky, pak můžeme říci, že člověk je povětšinou sociálně kooperující, snadno podléhající nátlaku těch, jenž chápe jako legitimní autoritativní figury apod. Dále pak, že jedinec je více ochotný páchat zlo, pokud je mu to nařízeno autoritou, neboť přítomnost pokynů autorit vede ke snížení pocitu odpovědnosti za vlastní jednání.¹⁴⁷ Můžeme tedy snad říci, že v laboratorních podmínkách jsou výsledky studie validní.

Nicméně pokud bychom tuto studii chtěli přímočaře porovnávat s banalitou zla u nacistů, kterými byla inspirována, pak bychom narazili. Zaprvé do prvotní studie byla jen velmi omezeně zakomponována dehumanizace, která, jak bylo ukázáno u Arendtové, byla pro banální zlo, zlo víceméně z poslušnosti a konformity, v praxi nutná. Dalším podstatným důvodem je zmiňovaná délka trvání experimentu. Účastníci neměli roky na uvažování nad vlastním dlouhodobým jednáním. Jiným problémem pro eventuální snahy aplikovat výsledky experimentu na reálné události, které jej motivovaly, je uzavřený prostor laboratoře. Subjekty nejenom že neměly čas na reflexi, ale také se jim nenabízel ani prostor pro změnu prostředí, diskuzi s druhými lidmi. Studie tedy limitovala jakékoli možnosti poodstoupení od situace.

¹⁴⁴ Milgram, Stanley. „Behavioral study of obedience“, s. 376.

¹⁴⁵ Tamtéž, s. 376.

¹⁴⁶ Zde musíme „přivřít oko“ nad skutečností, že původní studie považovala americké muže omezeného věkového spektra za reprezentativní vzorek lidské společnosti.

¹⁴⁷ Vetlesen, Arne, J. *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*, s. 18.

Bylo by na pováženou, zda by účastníci Milgramova experimentu byli natolik poslušní k vědecké (či jiné) autoritě, kdyby byla studie rozložena do vícera dnů (tento aspekt bude více rozebrán v následující podkapitole).

Zkoumané subjekty tedy měly jen velmi málo prostoru na to, aby si uvědomily, že nemusí pokračovat ve studii, do které se samy dobrovolně zapsaly a je tedy dost nepravděpodobné že by si racionálně uvědomily, že by se ony samy mohly podílet na něčem, co by se dalo označit jako zlo. Obzvláště když stály na půdě prestižní univerzity a účastnily se vědecké studie pod dohledem kvalifikovaného pracovníka. Uvědomovaly si však, a to na fyzické, neracionální, úrovni, že to co dělají je zlé. Mark Alfano je toho názoru, že participanti neopustili svoje morální hodnoty, ale je vhodnější se domnívat, že v rámci průběhu trvání studie v nich vznikl rozpor mezi zcela běžnými hodnotami typu „neublížuj druhým“ na straně jedné a „kooperuj s autoritami“ na straně druhé.¹⁴⁸ Takovýto konflikt mohl být vyřešen jen upřednostněním jedné z hodnot. Je známou skutečností, že schopnost myšlení je psychickým tlakem ovlivněna. Není tedy podivné, když se člověk ve stresové situaci spíše podřídí těm, kteří jsou schopni činit rozhodnutí a ve které má důvěru, než aby v časovém presu zkoumal, zda je jeho jednání ještě morální, či už nikoli.

Russel zdůrazňuje, že mnoho účastníků nám ani po zakončení experimentu nám nepřipadá zlých.¹⁴⁹ Dle Toma Batese a Pauliny Kleingeld se dá předpokládat, že spousta z nich ani tak vědomě neparticipovala na zlu, jako se spíše podřídila jakémusi „syndromu skupinového myšlení“.¹⁵⁰ Milgramův experiment nám tedy říká, že člověk je velmi ochoten poslouchat nařízení autority (byť tato ochota nebyla stoprocentní), ale nemůžeme z něj vyvozovat, že by lidé byli ochotni uvědoměle páchat zlo na rozkaz. Můžeme však nejspíše souhlasit s názorem, že zlo je častokrát produktem poslušnosti vůči autoritám.¹⁵¹

3.2. „Blue Eyes, Brown Eyes“ – Co se o zlu můžeme dozvědět od dětí?

Milgramova studie poslušnosti nám ukázala ochotu člověka poslouchat autority i za vědomí, že tím někoho jiného vážně poškodí. Pojdme si tedy nyní ukázat experiment, který pomocí eliminace dvou význačných aspektů předchozí studie – krátké doby trvání a uzavřeného prostoru – dosáhl diametrálně odlišných výsledků.

¹⁴⁸ Viz Alfano, Mark (2013). *Character as Moral Fiction*. Cambridge. Cambridge University Press, s. 63, 73.

¹⁴⁹ Viz Russell, Luke. *Evil: A Philosophical Investigation*, s. 162, s. 164.

¹⁵⁰ Bates, Tom; Kleingeld, Pauline (2017). „Virtue, Vice and Situationism“. In: Snow, Nancy E. (ed.). *The Oxford Handbook of Virtue*. Oxford. Oxford University Press, s. 524–545, s. 532.

¹⁵¹ Vetlesen, Arne, J. *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*, s. 5.

V roce 1968, v návaznosti na atentát na M. L. Kinga, se učitelka nižšího stupně ZŠ Jane Elliott rozhodla uskutečnit ve své třídě dvoudenní edukativní „cvičení“, jehož cílem bylo interaktivně seznámit děti s problematikou rasové a jiné diskriminace.¹⁵² Žáky třetí třídy nejprve rozdělila podle barvy očí na hnědooké a modrooké. První den, v pátek, pak Elliott své žáky přesvědčila o tom, že hnědooké děti jsou svým modrookým vrstevníkům nadřazené a mají tedy právo na to, aby s nimi bylo zacházeno privilegovaně. Hnědooké děti byly v rámci třídy fyzicky odděleny od druhé skupiny, byly pravidelně chváleny a popisovány jako chytré, pracovitě, spolehlivé apod., dostávali extra čas na přestávku, ale především pak byly nabádány k ignorování a nevhodnému zacházení s dětmi z druhé skupiny. Modrooké děti byly naopak degradovány na příliš hloupé, problémové a veskrze defektivní jedince, s nimiž není hodno ztrácet čas, kteří by se od hnědookých měli držet dál a pokud by něco namítaly, pak má druhá skupina plné právo se proti nim ohradit a takřka libovolným způsobem jim ukázat, kam patří. Není překvapením, že se hnědooké děti chopily svých rolí a svou Elliott podporovanou nadřazenost začaly, nejenom v rámci psychické, ale také i fyzické agrese, uplatňovat. Následující školní den, v pondělí, však děti zažily druhý šok, když jim Elliott sdělila, že ve skutečnosti jsou modrooké děti nadřazené hnědookým a celá indoktrinace pak proběhla stejným způsobem, akorát tentokrát na opačné skupiny.

Nebylo by překvapivé, kdyby bylo jednání modrookých dětí shodné či dokonce horší než jak tomu bylo v páteční den. Nicméně tato situace nenastala. Naopak se ukázalo, že nově privilegovaní žáci, jež měli čerstvě v paměti nevlídné zacházení se sebou samými, byli neochotni reprodukovat takové jednání vůči svým spolužákům. Podle Elliott, dospěli k tomu, co to znamená jednat empaticky. Závěrem bylo, že zážitek třídu jako celek spojil silným poutem.¹⁵³ Mimo to bylo předvedeno, jak moc je výkon dětí závislý na podpoře/nepodpoře okolí, a Elliott také později v reflexi nad cvičením dochází k závěru, že: „Předsudky nejsou příčinou diskriminace; diskriminace je příčinou předsudků.“¹⁵⁴, neboť se jí podařilo vyvolat předsudečné jednání na základě do té doby u žáků nepřítomných diskriminačních přesvědčení.¹⁵⁵

Nyní vyvstává otázka: Co nám uvedené může říci o zlu?

¹⁵² Pro kompletní popis cvičení a reflexi autorky Viz Elliott, Jane (2016). “It’s All About Ignorance: Reflections from the Blue-Eyed/Brown-Eyed Exercise”. In: Sibley, Chris, G.; Barlow, Fiona, K. (eds). *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*. Cambridge. Cambridge University Press, s. 655–668.

¹⁵³ Bloom, Stephen G. (2021). *Blue Eyes, Brown Eyes: A Cautionary Tale of Race and Brutality*. University of California Press, s. 66.

¹⁵⁴ Elliott, Jane (2016). “It’s All About Ignorance: Reflections from the Blue-Eyed/Brown-Eyed Exercise”, s. 658.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 656.

V první řadě je nutné uvést, že ačkoli byly situace v obou dnech nastaveny ekvivalentně, je podstatné nezapomínat na ten rozdíl, že jedna následovala druhou. Není tedy od věci předpokládat, že kdyby byla jako první nadřazená skupina vybrána skupina modrookých dětí, jejich jednání by mohlo být analogické k jednání jejich pátečním vrstevníkům. A naopak, vzhledem k reálným výsledkům pátečního přístupu žáků, pro nás není možné dost dobře odhadnout, zda by záměna pořadí vedla ke stejnému pondělnímu závěru – empatickému jednání nově nadřazené skupiny. Je však dost dobře možné, že ano. Domnívám se tak, neboť na rozdíl od Milgramova krátkého experimentu bylo Elliottino cvičení rozloženo do dvou dnů, mezi kterými byly navíc dva dny víkendového volna. To mohlo být rozhodující, neboť to zaprvé dětem poskytlo čas pro to, aby samy refletovaly nad vlastním jednáním/jednáním vůči nim. A za druhé nebyli žáci po celou dobu experimentu v izolovaném prostředí. Měli možnost promluvit si o zážitku s těmi, kdo nebyli součástí cvičení. Je pravděpodobné, že svůj volný čas využili právě k rozpravě o školním cvičení se staršími rodinnými příslušníky, kteří pro ně zastávali pozici autority podobně, jako jejich učitelka. Mohlo tedy dojít k určitému střetu autorit (podobně jako tomu bylo u Milgramových testovacích subjektů, kde došlo ke střetu mezi snahou uspokojit potřebu uposlechnutí autority a vyhovět „žáku“), kdy žák musel čelit konfliktu, které z autorit věřit a eventuálně se sám rozhodnout na základě vlastních pocitů, intuice, výchovy apod.

To co bylo pro obě skupiny společné je to, že pro všech dohromady 28 dětí ve věku 8-9 let se potenciálně mohlo jednat o první zážitek něčeho, co by se dalo nazvat zlem – byť pro každou skupinu z opačné strany. Existují názory, že právě nedostatek informací zvyšuje ochotu podrobovat se autoritám.¹⁵⁶ V takovémto případě by se experiment dal popsat následovně: Děti nejprve nevěděly, co je to zlo. Poté co byly indoktrinovány autoritativní figurou se rozhodly účastnit se na zlu. Poté se postupně dozvěděly, co je to zlo. A nakonec se rozhodly, že i přes povzbuzování ke zlu, zle jednat nebudou. K tomuto závěru však mohly dojít pravděpodobně jenom tím, že měli čas o svých prožitcích v klidu přemýšlet, reflektovat o nich, porovnávat je s jejich dosavadním vnímáním toho co je a co není správné, co by mělo a nemělo být a mluvit o tom s těmi, kdo stáli mimo kompromitované prostředí.¹⁵⁷

Z Elliottina cvičení bychom o zlu tedy mohli usuzovat následující.

¹⁵⁶ Viz např. Pina e Cunha, Miguel, et al. (2010). „Obedience and Evil: From Milgram and Kampuchea to Normal Organizations“. *Journal of Business Ethics*, Vol. 97, No. 2, s. 291–309, s. 294.

¹⁵⁷ Uvedené by bylo vesměs v souladu aristotelskou pozicí Julie Annas. Viz Annas, Julia (2011). *Intelligent Virtue*. Oxford. Oxford University Press, s. 38.

Zaprvé, v souladu s předchozím experimentem, lidé jsou velmi náchylní k uposlechnutí autorit, které jsou pro ně zdrojem odměny a trestu – a to i za cenu, že to povede ke zlu. Dále pak lze vyvodit, že jedinci jsou silně ovlivněni jednáním lidí ve svém okolí. Obojí je něco, co můžeme často pozorovat u případů takového zla, kterým je „klasická“ šikana u dětí, kdy vůdčí osoba/y začne tyranizovat svoji oběť a děti okolo mají zhruba tři možnosti. Buď se k tyranovi, který je pro ně v něčem určitou autoritou, přímo přidají (to může být spojeno s tzv. „peer pressure“), nebo šikanu tolerují, neboť se k ní nechtějí přidat, ale zároveň sami sebe nechtějí vystavit nebezpečí, anebo překročí vidinu vlastního vystavení se nebezpečí a šikanu nahlásí autoritě mezi učitelským sborem. Takovéto dlouhodobější krize, zdá se mi, tedy spíše odkrývají charakter jedince, než aby samy determinovaly jeho výsledné jednání.

Mimo úlohu autorit a vrstevníků nám tedy nyní vyvstává významnost role času a ochoty k sebereflexi a k diskuzi s těmi, kdo stojí mimo konflikt.¹⁵⁸ Člověk, který má možnost o svém jednání aktivně a dlouze přemýšlet a porovnávat je s hodnotami těch, kterých se situace netýká, má pravděpodobně vyšší šance, že od zlého jednání opustí než ti, kdo žijí v bublině, kde jsou karty již rozdány. Že jsou názorová monolitčnost a nedostatečný odstup od situace a jejich okolností krizovými body lze vyčíst i z historické praxe totalitních systémů (jak bylo ukázáno v druhé kapitole), kde názorově i politicky uzavřená společnost, pakliže jedná nemorálně, ztěžuje jednotlivcům možnost se na prováděném zlu určitým způsobem nepodílet, či se mu dokonce postavit.

Toto cvičení nás tedy směřuje k možnému závěru, že pokud mají účastníci dostatek času k reflexi nad budoucím jednáním vzhledem k již známé situaci a pokud je jim umožněno srovnat možnosti vlastního potenciálního jednání s jednáním osob, jež stojí mimo danou situaci, pak se lze domnívat, že se méně pravděpodobně uchýlí k situačnímu zlu.

3.3. Rhythm 0 – kam až jsme ochotni zajít za absolutní svobody?

Marina Abramović není ani filozof, ani psycholog, ani žádný teoretik, ale umělkyně. Přesto však nám minimálně jedno její konkrétní dílo může ukázat na velmi zajímavé pojitko mezi ochotou páchat zlo a lidskou svobodou. Abramović je v umělecké branži známá svou ochotou jít do extrémů, aby svému obecenstvu ukázala samotné hranice lidského těla a lidské mysli. Ve své slavné performanci v roce 1974, kterou pojmenovala Rhythm 0 však zvolila opačný postup a rozhodla se, že tentokrát dá svým divákům příležitost, aby její vlastní hranice ukázali

¹⁵⁸ Bauer, Michal; Cahlíková, Jana; Celik Katreniak, Dagmara; Chytilová, Julie; Cingl, Lubomír; Želinský, Tomáš (2023). „Nastiness in Groups“. *Journal of the European Economic Association*, s. 1–33., s. 30–31.

oni jí.¹⁵⁹ Dojmy z Rhythm 0, stejně jako z jiných svých uměleckých akcí umělkyně barvitě popsala ve svém fascinujícím memoáru *Walk Through Walls*, ze kterého bude nyní ve velké míře čerpáno.

Rhythm 0 byla 6 hodin trvající interaktivní umělecká kompozice, jež zahrnovala samotnou umělkyni, obecenstvo a 72 rozličných předmětů.¹⁶⁰ Ještě před začátkem performance se Abramović postavila na své místo v galerii, kde akce probíhala a pro přicházející publikum zanechala na stole následující vzkaz:

„Instrukce.

Na stole je 72 předmětů, které každý může použít dle libosti

Performance.

Já jsem objekt.

Během této doby přebírám plnou zodpovědnost.

Trvání: 6 hodin (20:00 – 2:00)

1974

Studio Morra, Naples.“

Od začátku akce pak zůstala umělkyně na místě a až do ukončení akce ani nepromluvila, ani se sama nepohnula. Jejím záměrem bylo stát se na 6 hodin předmětem, se kterým se dá manipulovat dle libosti a pozorovat, co publikum samo učiní.¹⁶¹

Jak sama popisuje, první tři hodiny byli účastníci poněkud plašší a jejich jednání nepředstavovalo nic zajímavého. „Sem a tam mi někdo podal růži, nebo mi přetáhl přes ramena šál, anebo mě políbil“. Zásadní zvrát započal, když jí jeden muž rozstříhнул tričko. Poté lidé začali být odvážnější. Začali jí stavět do různých póz, přenášet jí z místa na místo. „Položili mě na stůl, roztáhli mi nohy, nůž zasekli do stolu poblíž mého rozkroku; Někdo do mě zapíchal jehly. Někdo pomalu vyléval sklenici vody na moji hlavu. Někdo mi řízl do krku nožem a pil moji krev“.¹⁶² Abramović dále popisuje, že za fakt, že nebyla při vystoupení

¹⁵⁹ Abramović, Marina (2016). *Walk through walls: a memoir*. First edition. New York. Crown Archetype, s. 67.

¹⁶⁰ Seznam dostupných předmětů: zbraň, kulka, modrá barva, hřeben, zvon, bič, rtěnka, kapesní nožik, vidlička, parfém, lžička, bavlna, květiny, sirky, růže, svíčka, voda, šála, zrcadlo, sklenice k pití, polaroidový fotoaparát, peříčko, řetěz, hřebíky, jehla, spinací špendlík, pinetka, kartáč, bandáž, červená barva, bílá barva, nůžky, pero, knížka, čepice, kapesník, list bílého papíru, kuchyňský nůž, kladivo, pila, kus dřeva, sekyra, lepidlo, jehněčí kost, noviny, chleba, víno, med, sůl, cukr, mýdlo, dort, kovová trubka, skalpel, kovové kopí, zvon, pokrm, flétna, náplast, alkohol, medaile, kabát, boty, židle, kožené pásky, přize, drát, sira, hrozny, olivový olej, snítka rozmarýnu, jablko.

¹⁶¹ Abramović, Marina (2016). *Walk through walls: a memoir*, s. 67–68.

¹⁶² Tamtéž, s. 69.

nikým znásilněna, může děkovat snad jenom přítomnosti manželek, které své muže na akci doprovázely, neboť od určitého momentu dle jejich slov prostor naplnila určitá sexuální atmosféra. Nejintenzivnější moment akce dle umělkyně nastal, když jistý muž nabil přítomnou pistoli, vložil jí Abramovič do ruky, namířil ji jí na krk a sáhl na spoušť. Naštěstí pro ni, muže někdo zpacifikoval a představení pokračovalo.

Po domluvených šesti hodinách bylo představení Abramovič u konce, ale potlesku se jí nejspíše nedostalo. „...lidé, kteří tu ještě zbyli se mě najednou začali bát. Když jsem k nim vykročila, z galerie utekli“.¹⁶³ Následujícího dne pak galerie dostala několik telefonátů s omluvou od účastníků, kteří tvrdili, že neví, co se to s nimi předchozího večera stalo.¹⁶⁴ Podle jiné verze však událost skončila předčasně na popud samotných účastníků z publika.¹⁶⁵

Vzhledem ke skutečnosti, že počínání Abramovič bylo nejenom zcela dobrovolné, ale v první řadě vycházelo také z její hlavy a vše, včetně výběru publikem použitelných předmětů bylo jen a jen v její režii, a vzhledem k respektovatelnému faktu, že ani na moment nevypadla ze své role, mohlo by být možná až problematické nazvat počínání kohokoli z publika zlem. Přesto nám však, jak věřím, její představení může pomoci vrhnout více světla na naši otázku po vztahu mezi určitou situací a ochotou člověka spáchat zlo.

Zatímco předchozí dvě experimentální situace obě pracovaly s autoritami a s určitými požadavky od svých účastníků, Rhythm 0 fungoval na úplně opačném konceptu – na totální svobodě. V první řadě je nutné pozastavit se nad otázkou deindividualizace, která by se vzhledem k okolnostem události nabízela. Abramovič byla primárním středem pozornosti, ale jakmile se někdo dostal do její bezprostřední blízkosti, musela na něj být zákonitě taktéž upřena pozornost. V nedávném rozsáhlém sociálněvědním experimentu týkajícího se zákeřného jednání ve skupinách se došlo k závěru, že vysoká pozorovatelnost konkrétních jednání jednotlivců v rámci skupiny je důležitým faktorem pro snížení zákeřného jednání.¹⁶⁶ Na počátku vystoupení převládala u publika opatrnost. Přítomní věděli, že kdo se dívá na Abramovič se v případě jejich zásahu dívá i na ně. Mluví o něm a jeho jednání a posuzují jej. Jakmile však přišel první odvážný krok (rozstříhnutí trika) a reakce na něj nebyla negativní, následovaly další, více i méně agresivní počiny. Bates a Kleingeld poznamenávají, že první

¹⁶³ Tamtéž, s. 70.

¹⁶⁴ Tamtéž, s. 71.

¹⁶⁵ Ward, Frazer (2012). *No Innocent Bystanders: Performance Art and Audience*. New Hampshire. Dartmouth College Press, s. 119.

¹⁶⁶ Bauer, Michal; Cahlíková, Jana; Celik Katreniak, Dagmara; Chytilová, Julie; Cingl, Lubomír; Želinský, Tomáš. „Nastiness in Groups“, s. 30–31.

jednající ze skupiny se vždy vystavuje riziku, že jeho jednání ostatní členové skupiny odsoudí jako nevhodné či nepřiměřené.¹⁶⁷ Nicméně po pozitivní/neutrální recepci prvního kritického momentu byly akce účastníků poznamenány jasným vědomím svobody ohledně vlastního jednání. Publikum (dá se předpokládat, že jeho obecnost se v průběhu vystoupení příliš neměnilo) se však dle popisu rozdělilo na dvě části – jedna skupina chtěla umělkyni poškodit, zatímco druhá ji před poškozením chránila.¹⁶⁸ Můžeme spekulovat také o přítomnosti třetí skupiny, jež se aktivně neangažovala (u té bychom mohli při určitých činech spekulovat jako o až pasivním zlu, viz podkapitola 1.7.). V rámci vystoupení tedy nedošlo k jednoznačnějšímu kolektivismu, který by byl typický pro davové jednání, ale naopak se zdá, že každý účastník si v performanci našel vlastní místo.

Průběh akce se mohl odvíjet různými způsoby. Mezi připravenými objekty publikum našlo i dort, kartáč na vlasy, knížku, hrozny, rtěnku, flétnu apod. Ward si všimá, že ačkoli některé objekty vyloženě vybízely k poškození umělkyně, některé k něžnému zacházení, jiné předměty nevyvolávaly ihned jednoznačnou představu, jak s nimi může být nakládáno.¹⁶⁹ Proč tedy Abramovič skončila pořezaná, popíchaná, svlečená do půl těla?

Frazer Ward onen objekt, který se zebe Abramovič učinila, přirovnává k Agambenovu *Homo sacer* (ten byl zmíněn již v druhé kapitole práce). Ward je toho názoru, že to, na co se umělkyně dobrovolně degradovala, bylo ono „holé tělo“ bez individuální identity. To dle něj nejenom že rozostřilo hranice mezi soukromým a veřejným, tj. kompletně zrušilo představu Abramovič jako soukromé osoby, ale také ji zcela vyčlenilo z morální sféry.¹⁷⁰ Jinými slovy Abramovič se za pomoci své kompletní pasivity podařilo změnit její vnímání publikem z osoby na kus masa, který osobu jen připomíná, a s nímž může být nakládáno dle libosti, neboť se jedná o věc a ne někoho, ke komu se lze vztahovat – ať už v rámci morálního nebo amorálního jednání. Jinými slovy se jednalo o dobrovolný pokus o vlastní dehumanizaci.

Alternativou k tomuto názoru by mohla být v první kapitole práce rozebraná Goldbergova koncepce zneužití moci, kdy lidem byla najednou poskytnuta neomezená moc nad druhým člověkem, navíc ještě umocněná omezenými následky za své jednání. Zmíněná empirická studie týkající se zákeřnosti ve skupinách došla k jednoznačnému závěru že „...vědomí

¹⁶⁷ Bates, Tom, Kleingeld, Pauline. „Virtue, Vice and Situationism“, s. 532.

¹⁶⁸ Ward, Frazer. *No Innocent Bystanders: Performance Art and Audience*, s. 120.

¹⁶⁹ Tamtéž, s. 123.

¹⁷⁰ Tamtéž, s. 124–125.

individuální odpovědnosti je důležitým regulátorem temné stránky lidské osobnosti.¹⁷¹ Uvedené můžeme samozřejmě dát do souvislosti i s možnou přítomností sadismu, o kterém jsme mluvili v kapitole první. Musíme si však povšimnout, že zatímco neškodné jednání vůči umělkyni probíhalo za použití poskytnutých pomůcek i bez nich, v žádném z popisů performance (pokud je mi známo) nebylo přítomno násilí za absence užití nějakého z poskytnutých objektů. Ačkoli tedy účastníci byli ochotni Abramovič pořezat, propíchnout jehlami, přiložit ji ke krku nabitou zbraň, nikdo ji nezaryl nehty do kůže, nikdo jí nedal facku, nevytrhnul trs vlasů, ani nic podobného. Kdybychom měli přistoupit na možnost, že určitá část publika získala moc a chtěla jí zneužít, nebylo by nějaké ze zmíněných jednání na místě?

Poškození, kterým byla Abramovič vystavena, se mi obecně zdají být ani ne tak ukázkou touhy chtít někoho uvědoměle poškodit, ale spíše škodolibou zvědavostí spjatou s otázkou „Co bychom měli udělat, abychom se od ní dočkali nějaké reakce?“, jež byla v některých účastnících probuzena situací plné moci bez nutnosti plnohodnotně nést následky.¹⁷² Nicméně tento závěr není ničím jiným, než pouhou spekulací, neboť ani sama Abramovič se k této otázce nijak nevyjadřuje.

Rhythm 0 nám poskytuje zajímavý náhled na původní otázku této kapitoly – jsou lidé za určitých situací spíše ochotni činit zlo, anebo si zachovají svůj morální charakter? Zatímco rozebíraný umělecký happening našťastí neskončil žádnou reálnou tragédií a pravděpodobně neobsahoval žádné jednání za primárním účelem poškodit umělkyni jako spíše za účelem užít poškození pro dosažení požadovaného (samo o sobě ne nemorálního) výsledku, nemůžeme opomenout potenciální možnosti typu, že kdyby na akci nebyly přítomny ženy, byla by Abramovič nejspíše znásilněná, anebo že kdyby nikdo nezasáhl, mohla být zastřelená. Sama umělkyně popisuje, že následujícího rána došla k hrůznému uvědomění že: „[...] veřejnost tě může zabít“.¹⁷³ Nesmíme však zapomínat, že část zúčastněných nejenom že odmítla Abramovič tyranizovat, ale také ji sama začala chránit. Přítomnost takovéto části je obecně považována za běžnou okolnost v obdobných situacích.¹⁷⁴ Bylo by zajímavé položit si s ohledem na předchozí experimenty otázku, nakolik bylo něčí finální jednání ovlivněno možností diskutovat o něm před jeho vykonáním, když momenty reflexe přicházely zřejmě až po konci celé akce.

¹⁷¹ Bauer, Michal; Cahliková, Jana; Celik Katreniak, Dagmara; Chytilová, Julie; Cingl, Lubomír; Želinský, Tomáš. „Nastiness in Groups“, s. 30.

¹⁷² Srov. Bates, Tom, Kleingeld, Pauline. „Virtue, Vice and Situationism“, s. 531.

¹⁷³ Abramovič, Marina. *Walk through walls: a memoir*, s. 70.

¹⁷⁴ Badhwar, Neera K. „The Milgram Experiments, Learned Helplessness, and Character Traits“, s. 261.

Pro zakončení tak snad lze říci, že v situaci, kdy byla poskytnuta absolutní svoboda, kdy bylo povoleno vše, jakékoli možné zlo, v situaci, kdy publikum vědělo, že nenese žádné důsledky za své jednání, se našli tací, kdo se rozhodli škodit, ale také ti, kteří se rozhodli pomáhat. Vposledku je tedy na místě ptát se: Bylo poškozování záležitostí vhodné situace, anebo určitého charakteru? Anebo je to tak, že určitá součást charakteru udává člověku větší inklinaci ke zlu, která se však projeví jen tehdy, naskytne-li se velmi speciální situace? Není přeci ničím podivným, když člověk jedná mimo svůj obvyklý charakter.¹⁷⁵

V rámci této kapitoly byly představeny tři různé situace, které nám měly nastínit důležitost role, kterou hraje pro zlo kontext, ve kterém se pachatel nachází. Studie Stanleyho Milgrama nám nabídla pohled, jenž byl inspirován fenoménem banality zla a ukázal na aspekty, za nichž je možno (alespoň v laboratorních podmínkách), aby jedinec v pozici autority přiměl člověka poškozovat druhé. Poslední zmíněný „experiment“ Rhythm 0 Mariny Abramovič nás naopak posunul na opačnou stranu spektra situacionismu a postavil nás před na otázku, jak moc by byl člověk ochoten někoho poškodit, pakliže by měl plnou svobodu tak učinit. Pedagogické cvičení Jane Elliott nás pak postavilo přesně doprostřed a ukázalo nám, že to co stojí mezi člověkem a zlem může být častokrát pouhá schopnost sebereflexe a možnost projednat svá jednání, rozhodnutí a pocity s druhými lidmi.

Ukázala jsem, že možnost sebereflexe za současného přístupu názorové plurality je zcela klíčovou složkou pro rozhodnutí podílet, či nepodílet se na zlu jak u jednotlivců, tak i v rámci celých společenství. Výraz „rozhodnutí“ zde užívám záměrně, abych zdůraznila to, co je patrným znakem nejenom všech uvedených pokusů. Zlo se zdá být svobodným rozhodnutím, (dost možná tak, jak to mínil Kant, Viz. Kapitola 2.1.). Milgramovy subjekty se musely rozhodnout pro pokračování v experimentech. Elliottini žáci se museli rozhodnout pro utlačování (ale i neutlačování) svých spolužáků. Obecnstvo Abramovičové se v daném kontextu mohlo rozhodnout takřka pro cokoliv – dort i pistoli. Abych tedy odpověděla na otázku, jež jsem si stanovila v úvodu této kapitoly, jsem toho názoru, že vybrané situace nám poměrně jasně ilustrovaly, že sociální prostředí výrazně napomáhá ochotě člověka participovat na zlu, nicméně to, co ve finále rozhoduje o reálném vykonání zla, je samotná jednající osoba. Nejspíše nikdy nebudeme schopni jednoznačně odpovědět na otázku, zda je každý člověk schopen zla. Někteří lidé k němu mají přirozeně větší sklony než jiní. Někteří

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 263.

lidé k němu mají vhodnější podmínky než druzí. Ale vposledku nám nejenom ony zmíněné experimenty, cvičení a umění naznačují, že zlo by mohlo být výsledkem svobodné volby člověka. Svobodné volby, za kterou musí být převzata odpovědnost.

Závěr

Cílem práce bylo rozebrat fenomén morálního zla, tj. zla páchaného lidmi, z etického hlediska a odpovědět na dvě konkrétní otázky: 1) Co je hlavním problémem ve snahách vytvořit obecně platnou teorii zla a 2) Jsou lidé v určitém prostředí více ochotni páchat zlo?

Odpověď na první otázku byla nalezena v existenci radikálního a s ním spjatého banálního zla, jejichž specifika, odhalená v kapitole druhé, nám ukázala, že např. motivace pachatelů (pracovitost, snaha o zabezpečení bližních, konformita...), jejich charakter (obvykle se jedná o psychicky relativně zdravé jedince bez abnormálních rysů), povaha samotného zlého činu (vykonáván většinou nepřímo, skrze prostředníky) atd. se obvykle diametrálně odlišují od náplně těchto aspektů, které většinou nacházíme u pachatelů „standardnějších“ zlých činů.

Na jakém základě bychom měli postavit teorii zla tak, aby byla logicky stabilní, dostatečně vypovídající o svém problému a zároveň zahrnovala jak zlo prováděné za jasné touhy po poškození oběti, tak i zlo vykonané takřka na povel a prosté zlých úmyslů, a dokonce i zlo činěné s představou, že prováděné je ultimátně dobrem? Možnost konstrukce takovéto teorie se mi zdá být v nedohlednu. Je tedy otázkou, zda bychom spíše neměli věnovat pozornost možnosti, že by se nám více odpovědí na otázku o povaze zla dostalo poté, co bychom si ujasnili, zda by nebylo pro zkoumání zla vhodnější, abychom se spíše zaměřili na každý ze zmíněných druhů zla nejprve samostatně a poté na vztahy, které mezi nimi panují, než abychom se snažili odpovědět na otázku o povaze zla obecně. Tento návrh by však musel být předmětem mnohem delších úvah.

Druhá otázka o závislosti zla na situaci nás pak zavedla do oblasti praktického zkoumání, kde bylo pracováno převážně s myšlenkou role svobody a možnosti reflexe a diskuze. Výsledek analýzy nasvědčuje tomu, že je-li jedinci poskytnut prostor pro reflexi nad vlastním jednáním (ať už minulým, či potenciálním budoucím), snižuje se pravděpodobnost, že bude jednat zle. Totéž by zřejmě mohlo platit i pro možnost diskuze daného jednání s osobou, jež do situace není aktivně (ať už fyzicky či myšlenkově, ideologicky) zapojena. Rozbor též naznačuje, že ačkoli přítomnost silné autority či naopak absolutní svobody hraje ve věci zla velkou roli, ve finále se vždy najde někdo, kdo se v určitém momentu rozhodne na zlu neparticipovat, a tedy že situace vedoucí ke zlu je silným, ale nikoli dostatečným determinantem pro vykonání zla.

Práce nám nastínila některé problémy spjaté se současnými teoriemi zla, nicméně pro ni nebylo možné ve větší míře obsáhnout mnoho dalších, jenž při zkoumáních vyvstávaly. Nyní bych tedy ráda zaměřila pozornost na některá témata dalších možných analýz, kterými by se zkoumání zla a fenoménů s ním spjatých mohla v budoucnu ubírat.

První kapitola práce, jež se zabývala snahou systematicky vyložit nejčastější druhy teorií zla a jejich klíčová specifika, nám ukázala například na nedostatečnou zaměřenost bádání na perspektivu oběti, jež byla v textu pokryta takřka výlučně u Claudie Card a zběžně načrtnuta u pojetí Paula Formosy. Goldberg nás zase zavedl na začátek slibné oblasti zkoumání vztahu mezi pachatelem a obětí, které není věnováno ani zdaleka tolik pozornosti, kolik by si zasluhovala.

Druhá část práce se jen zběžně zastavila u historických kořenů radikality zla, tedy u Kanta, a poté se soustředila na pojetí Arendtové. Toto její pojetí s sebou přináší mnoho otázek. Například to, zda je radikální zlo skutečně neoddělitelně spjata s totalitními režimy. Anebo, co přesně má radikální zlo vůbec být, neboť Arendtová nikdy dostatečně jasně nestanoví, jaké jsou jeho konkrétní rysy mimo to, že se jedná o inherentní vlastnost totalitních systémů. Možná by tedy stálo za pokus vypracovat novou teorii radikálního zla, jež by vzala v úvahu i události 21. století.

Na otázku o roli kolektivu v masakrech, které byly popisovány převážně v kapitole druhé, i u zla individua obecně, se nám snažily odpovědět vybrané pokusy v kapitole třetí. Už jen samotný výběr vhodných experimentů nám vypovídá o hlavním problému těchto snah. I v dnešní době je takřka nemožné nalézt experiment, jenž by měl dostatečnou vypovídající hodnotu o fenoménu zla. Milgram zkoumal poslušnost. Elliott sílu předsudků. Abramović svému publiku dala volnou ruku k jakýmkoliv činům.¹⁷⁶ Nedostatek vhodných experimentů je zcela nepřekvapující, neboť konstrukce experimentu, jenž by vhodně vypovídal o ochotě lidí páchat zlo a zároveň by se udržel mimo kontroverze o jeho možné etičnosti, by bylo nesmírně náročnou snahou. Musíme se však ptát, zda by nebylo v našich silách alespoň zkonstruovat myšlenkový experiment, jenž by nám mohl poskytnout nějaké odpovědi o povaze zla.

¹⁷⁶ Nejlépe vypovídající by byl nejspíše Zimbardův Stanfordský vězeňský experiment, ten však nebyl do práce zařazen, neboť se široce spekuluje o jeho vědecké validitě. Viz Le Texier, Thibault (2019). „Debunking the Stanford Prison Experiment“. *The American Psychologist*, Vol. 74, No. 7, s. 823–839.

Bibliografie

Abramović, Marina (2016). *Walk through walls: a memoir*. First edition. New York. Crown Archetype.

Agamben, Giorgio (2011). *Homo sacer: suverénní moc a pouhý život*. Praha. OIKOYMENH.

Alfano, Mark (2013). *Character as Moral Fiction*. Cambridge. Cambridge University Press.

Annas, Julia (2011). *Intelligent Virtue*. Oxford. Oxford University Press.

Anscombe G. E. M. (1956). „Mr. Truman’s Degree“. Oxford. *Oxonian Press*, s. 1–8.

Arendt, Hannah (1945). „Organized Guilt and Universal Responsibility“. *Jewish Frontier*, Vol. 1, No. 4, s. 204–213.

Arendtová, Hannah (1996). *Původ totalitarismu I-III*. Praha. OIKOYMENH. Knihovna novověké tradice a současnosti.

Arendtová, Hannah (2019). *Eichmann v Jeruzalémě: zpráva o banalitě zla*. Přeložil Martin Palouš. Praha. OIKOYMENH. Knihovna politického myšlení.

Arendt, Hannah (2003). *Responsibility and Judgment*. New York. Schocken Books.

Arendt, Hannah; Scholem, Gershom (2017). *The Correspondence of Hannah Arendt and Gershom Scholem*. Edited by Marie Luise Knott, Translated by Anthony David. Chicago. The University of Chicago Press.

Arendt, Hannah; Jaspers, Karl; Köhler, Lotte; Saner, Hans (1992). *Hannah Arendt/Karl Jaspers correspondence, 1926–1969*. New York. Harcourt Brace Jovanovich.

Badhwar, Neera K. (2009). „The Milgram Experiments, Learned Helplessness, and Character Traits“. *The Journal of Ethics*, Vol. 13, No. 2/3, s. 257–289.

Bauman, Zygmund (2003). *Modernita a holokaust*. Praha. Sociologické nakladatelství.

Bauman, Zygmunt; Donkins, Leonidas (2023). *Morální slepota: ztráta citlivosti v tekuté modernitě*. 1. vydání. Praha. Pulchra.

Bauer, Michal; Cahlíková, Jana; Celik Katreniak, Dagmara; Chytilová, Julie; Cingl, Lubomír; Želinský, Tomáš (2023). „Nastiness in Groups“. *Journal of the European Economic Association*, s. 1–33.

Beran, Ondřej; Cívik, Matej a Pacovská, Kamila (eds.) (2022). *Základní etické teorie*. Přeložil Jan Petříček. Červený Kostelec. Pavel Mervart.

Bernstein, Richard J. (2002). „Reflections on Radical Evil: Arendt and Kant“. *Soundings: An Interdisciplinary Journal*, Vol. 85, No. 1/2, s. 17–30.

Bernstein, Richard J. (2002). *Radical Evil: A Philosophical Interrogation*. Cambridge. Polity Press.

Bloom, Stephen G. (2021). *Blue Eyes, Brown Eyes: A Cautionary Tale of Race and Brutality*. University of California Press.

Calder, Todd. "The Concept of Evil", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.).

Card, Claudia (2002). *The Atrocity Paradigm: A Theory of Evil*. Oxford. Oxford University Press.

Cesarani, David (2008). *Eichmann: jeho život a zločiny*. Praha. Argo. Ecce homo.

Formosa, Paul (2007). "Is Radical Evil Banal? Is Banal Evil Radical?". *Philosophy & Social Criticism*, Vol. 33, No. 6, s. 717–735.

Formosa, Paul (2008). „A Conception of Evil“. *Journal of Value Inquiry*, Vol. 42, No. 2, s. 217–239.

Gaita, Raimond (2022). *Sdílené lidství: přemýšlení o lásce, pravdě a spravedlnosti*. Přeložil Jan Petříček. Červený Kostelec. Pavel Mervart.

Garrard, Eve (1998). „The Nature of Evil“. *Philosophical Explorations: An International Journal for the Philosophy of Mind and Action*. Vol. 1, No. 1, s. 43–60.

Goldberg, Zachary J. (2019). „A Relational Approach to Evil Action: Vulnerability and its Exploitation“. *The Journal of Value Inquiry*, Vol. 53, s. 33–53.

Goldberg, Zachary J. (2021). *Evil Matters: A Philosophical Inquiry*. New York. Routledge.

Griggs, Richard, Whitehead, George. (2015). „Coverage of recent criticisms of Milgram's obedience experiments in introductory social psychology textbooks“. *Theory & Psychology*, Vol. 25, no. 5, s. 564–580.

Jaspers, Karl (2019). *Otázka viny: příspěvek k německé otázce*. Přeložil Jiří Navrátil. Praha. Academia.

Johnson, Robert and Adam Cureton. "Kant's Moral Philosophy", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta & Uri Nodelman (eds.)

Kant, Immanuel (2013). *Náboženství v hranicích pouhého rozumu*. Přeložil Karel Šprunk. Praha. Vyšehrad.

Le Texier, Thibault (2019). „Debunking the Stanford Prison Experiment“. *The American Psychologist*, Vol. 74, No. 7, s. 823–839.

Milgram, Stanley (1963). „Behavioral study of obedience“. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 67, No. 4, s. 371–378.

Mňačko, Ladislav (1961). *Já, Adolf Eichmann*. Praha. SNPL.

Nys, Thomas; De Wijze, Stephen (eds.) (2019). *The Routledge Handbook of the Philosophy of Evil*. New York. Routledge.

- Perrett, Roy W. (2002). „Evil and Human Nature“. *The Monist*, Vol. 85, No. 2, s. 304–319.
- Pía Lara, María (ed.) (2001). *Rethinking Evil: Contemporary Perspectives*. University of California Press.
- Pina e Cunha, Miguel, et al (2010). „Obedience and Evil: From Milgram and Kampuchea to Normal Organizations“. *Journal of Business Ethics*, Vol. 97, No. 2, s. 291–309.
- Plaetzer, Niklas (2023). „Eichmann in Plettenberg: Carl Schmitt reads Hannah Arendt“. *Modern Intellectual History*, Vol. 20, No. 1, s. 270–297.
- Platón (2000). *Prótagoras*. 4., opr. vyd. Přeložil František Novotný. Knihovna antické tradice. Praha. OIKOYMENH.
- Russell, Luke (2014). *Evil: A Philosophical Investigation*. Oxford. Oxford University Press.
- Russell, Nestar; Gregory, Robert (2021). „Are Milgram’s Obedience Studies Internally Valid? Critique and Counter-Critique“. *Open Journal of Social Sciences*, Vol. 9, s. 65–93.
- Sibley, Chris, G.; Barlow, Fiona, K. (eds). *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice*. Cambridge. Cambridge University Press.
- Snow, Nancy E. (ed.) (2017). *The Oxford Handbook of Virtue*. Oxford. Oxford University Press.
- Spaemann, Robert (1998). *Šťěstí a vůle k dobru: (pokus o etiku)*. Knihovna novověké tradice a současnosti. Praha. OIKOYMENH.
- Steiner, Hillel (2002). „Calibrating Evil“. *The Monist*, Vol. 85, No. 2, s. 183–193.
- Taguba, Antonio, M. (2022). *US Army 15-6 Report of Abuse of Prisoners in Iraq*. DigiCat.

Vetlesen, Arne, J. (2005). *Evil and Human Agency: Understanding Collective Evildoing*. Cambridge. Cambridge University Press.

Ward, Frazer (2012). *No Innocent Bystanders: Performance Art and Audience*. New Hampshire. Dartmouth College Press.

Weil, Simone (2023). *Tíže a milost*. Druhé vydání. Přeložil Alan Beguivin. Kairos. Praha. Kalich.